

شناسایی مولفه‌ها و ابعاد تاثیر گذار بر توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی

۱. مهدی کجویی: دانشجوی دکتری، گروه جامعه‌شناسی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران.

۲. خلیل میرزایی*: گروه علوم اجتماعی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۳. مجید رادفر: گروه علوم اجتماعی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: Mirzaee Khalil@ria.ac.ir

چکیده

با توجه به ضرورت روزافزون به توسعه اقتصادی لازم است تمامی ارگان‌ها و سازمان‌های وابسته با همکاری هم در این زمینه قدم بردارند و هر کدام نقشی را بر عهده گیرند. نیروی انسانی آگاه و با دانش یکی از پرارزش‌ترین منابع برای پیشرفت و توسعه اقتصادی جوامع و از اثربخش‌ترین سازوکارهای هر کشور برای مقابله با چالش‌های قرن حاضر است. نظام اقتصادی به منظور دستیابی به این مهم باید سیاست‌ها و خط‌مشی‌های مناسبی را در زمینه‌های آموزشی در عرصه اقتصادی جهت توانمند نمودن سیاست‌گذاران اقتصادی اتخاذ و عملیاتی کند. روش تحقیق برحسب هدف کاربردی؛ برحسب نوع داده کیفی از نوع تحلیل مضمون می‌باشد، در این تحقیق ۱۲ نفر کارشناس و خبره حوزه سیاست‌گذاری و مدیریت آموزشی و از اعضای هیئت علمی دانشکده علوم تربیتی دانشگاه‌های دولتی و غیردولتی استان تهران بعنوان نمونه تحقیق در نظر گرفته شدند و از روش نمونه برداری زنجیره‌ای جهت شناسایی و انتخاب خبرگان استفاده شد. به منظور جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز تحقیق از روش‌های مطالعات اسنادی و میدانی استفاده شد و ابزار گردآوری داده‌ها مصاحبه نیمه ساختاریافته مبتنی بر اهداف تحقیق استفاده گردید و از نرم افزار Maxqda جهت کدگذاری داده‌های گردآوری شده استفاده شد. حاصل این بخش مشخص کردن مضامین اولیه و مولفه‌های توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی بر اساس مبانی نظری و عملی می‌باشد. در روش میدانی ابتدا برای انجام مصاحبه‌های اکتشافی به صورت هدفمند تعدادی از خبرگان دانشگاهی انتخاب شده و پس از اعمال هماهنگی‌های لازم در محل کار آن‌ها حضور یافته و با آن‌ها مصاحبه به عمل آمده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که ابعاد توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی درک دینی مدیران اقتصادی، توجه بر سرمایه‌گذاری خرد و کلان، شناسایی موانع و مشکلات مسیر توسعه، قانونمداری، رعایت حقوق بشر، آموزش و فرهنگ‌سازی، مسئولیت‌پذیری بنگاه‌های اقتصادی، عدالت اجتماعی-اقتصادی، شفافیت در انجام امور و حکمرانی مناسب می‌باشد. جامعه ایران برای تأمین نیازهای مادی خود، همراه با استقلالی همه جانبه و عزت و سربلندی، باید به آخرین پیشرفت‌های علمی و ابزار و فن‌آوری روز مجهز گردیده و پیش از آن، عناصر فرهنگی مناسب و ارزش‌های هم‌سو با پیمودن این مسیر را در میان افراد جامعه تقویت نماید و با ایجاد یا تکامل نهادهای لازم، خط‌مشی بلندمدت توسعه اقتصادی خود را ترسیم نماید تا در این دنیای پر تحول و عصر پر تلاطم و به هنگام بروز تحولات و حوادث، دچار سردرگمی و بحران نگردد.

کلیدواژگان: توسعه اقتصادی، ارزش‌های اخلاقی، حوادث

شیوه استناددهی: کجویی، مهدی، میرزایی، خلیل، و رادفر، مجید. (۱۴۰۴). شناسایی مولفه‌ها و ابعاد تاثیر گذار بر توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی. شریعت، فلسفه و اخلاق، ۳(۲)، ۱-۳۳.

تاریخ ارسال: ۲ اردیبهشت ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۸ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۶ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ شهریور ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Identifying the Components and Dimensions Influencing Economic Development within the Framework of Ethical Values

1. Mehdi Kachouei: PhD Student, Department of Social Sciences, Ro.C., Islamic Azad University, Roudehen, Iran
2. Khalil Mirzaei*: Department of Social Sciences, Ro.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Majid Radfar: Department of Social Sciences, Ro.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

*Corresponding Author's Email: Mirzaekhalil@ria.ac.ir

Abstract

Given the increasing necessity of economic development, it is essential that all institutions and affiliated organizations cooperate in this regard, each assuming a specific role. An informed and knowledgeable human workforce is among the most valuable resources for the advancement and economic development of societies and constitutes one of the most effective mechanisms for countries to confront the challenges of the present century. In order to achieve this objective, the economic system must adopt and implement appropriate policies and strategies in educational domains related to the economic sphere, aimed at empowering economic policymakers. The present study is applied in terms of its objective and qualitative in nature, employing thematic analysis. The research sample consisted of 12 experts and specialists in the fields of policymaking and educational management, selected from faculty members of faculties of educational sciences at both public and private universities in Tehran Province. A chain (snowball) sampling method was used to identify and select the experts. Data were collected through both documentary and field methods, and the primary data collection instrument was a semi-structured interview based on the research objectives. The software Maxqda was utilized for coding the collected data. The outcome of this stage involved identifying the primary themes and components of economic development within the framework of ethical values based on both theoretical and practical foundations. In the fieldwork phase, a number of academic experts were purposively selected for exploratory interviews, and after necessary coordination, interviews were conducted at their workplaces. The findings of this study indicate that the dimensions of economic development within the framework of ethical values include religious understanding of economic managers, attention to both micro- and macro-level investments, identification of barriers and challenges in the development path, adherence to the rule of law, respect for human rights, education and cultural development, accountability of economic enterprises, socio-economic justice, transparency in operations, and good governance. In order for Iranian society to meet its material needs alongside comprehensive independence, dignity, and pride, it must be equipped with the latest scientific advancements, tools, and modern technologies; moreover, it must strengthen appropriate cultural elements and values aligned with this developmental path among its citizens. By establishing or enhancing the necessary institutions, it should design a long-term economic development strategy so as to avoid confusion and crisis in the face of rapid changes and turbulent global conditions.

Keywords: *Economic Development, Ethical Values, Events*

How to cite: Kachouei, M., Mirzaei, K., & Radfar, M. (2025). Identifying the Components and Dimensions Influencing Economic Development within the Framework of Ethical Values. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(4), 1-33.

Submit Date: 22 April 2025

Revise Date: 09 August 2025

Accept Date: 17 August 2025

Publish Date: 23 August 2025

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

Economic development, as a multidimensional and value-laden process, cannot be reduced to the quantitative expansion of production, income, investment, or material welfare; rather, it refers to a broad transformation in the material, institutional, cultural, political, and moral foundations of society. Early models of economic growth mostly emphasized economic variables such as capital accumulation, labor, production, and market expansion, while later approaches gradually incorporated institutions, political systems, social structures, cultural orientations, human capital, and ethical norms into development analysis (28, 29). From this perspective, development is not merely a technical or managerial process, but a deeply human and social phenomenon in which people's beliefs, values, motivations, expectations, and patterns of conduct shape the quality and sustainability of economic progress. The experience of many countries has shown that rapid economic growth without ethical foundations may produce wealth, but it may also intensify inequality, corruption, social fragmentation, environmental damage, and institutional instability. Therefore, a development model that neglects moral values may generate apparent growth while remaining internally fragile and unsustainable. Ethical values such as justice, honesty, responsibility, lawfulness, trust, social participation, moderation, and respect for human dignity function as the normative infrastructure of economic life and create the conditions under which economic actors can cooperate, invest, innovate, and pursue long-term collective interests (5, 10). In Islamic and Iranian contexts, the relationship between economic development and moral values is especially important because economic behavior is understood as inseparable from religious belief, social responsibility, justice, and the moral obligations of individuals, institutions, and governments (12, 15). Accordingly, the present study sought to identify the components and dimensions influencing economic development within the framework of ethical values.

The methodological approach of the study was qualitative and applied in terms of purpose, with thematic analysis used to extract the main components of economic development in the context of ethical values. The research population consisted of experts in policymaking, educational management, economics, and development-related academic fields, particularly faculty members and specialists familiar with the theoretical and practical dimensions of development in Tehran Province. Twelve experts were selected through chain or snowball sampling, which was appropriate because the study required access to informed participants with specialized knowledge of economic policy, development planning, ethical foundations, and educational or institutional dimensions of economic advancement. Data were collected through documentary and field methods. In the documentary phase, theoretical foundations, previous studies, Islamic economic literature, and development-related sources were examined to establish the conceptual basis of the research. In the field phase, semi-structured interviews were conducted with academic and professional experts after the necessary coordination. The interview questions were designed according to the objectives of the study and focused on identifying the ethical, institutional, social, cultural, managerial, and economic factors that can facilitate or hinder economic development. The data obtained from the interviews were coded and analyzed using MAXQDA software. Thematic analysis enabled the researcher to move from initial codes to basic themes, organizing themes, and broader conceptual dimensions. Through this process, the study attempted to clarify not only which components influence economic development, but also how ethical values operate as a foundational context for policymaking, governance, institutional reform, human capital development, and socio-economic justice.

The findings indicated that economic development within the framework of ethical values depends on a set of interrelated components that operate at individual, institutional, cultural, political, and economic levels. The main components extracted from the qualitative analysis included wisdom in affairs, the role of the religious system in development, emphasis on ethical behavior in the development system, spirituality, provision of

development infrastructure, expansion of domestic production, economic nationalism, attention to free zones, investment attraction, critical acceptance of development rather than absolute imitation, diversity of interests in the capitalist system, weakness of civil society, brain drain, fundamental changes in national laws, unity and integration, attention to market regulations, creation of employment rights, emphasis on ethical identity, presence of determined elites, promotion of optimal use of products, production of an indigenous model, transmission of Islamic culture, access to education, emphasis on resistance economy, formulation of strategic programs, economic security, organizational justice, optimal consumption of wealth, public welfare, social capital, faith in goals, creation of an appropriate context, anti-corruption orientation, continuous service, coordination of development with ideology, state independence, and establishment of democratic governance. These components were then classified into broader dimensions, including the religious understanding of economic managers, attention to micro- and macro-level investment, identification of obstacles and problems in the path of development, lawfulness, respect for human rights, education and cultural development, accountability of economic enterprises, socio-economic justice, transparency in affairs, and good governance. These dimensions are consistent with studies emphasizing that sustainable development requires ethical and cultural foundations (10), that political and economic development mutually reinforce one another in Islamic countries (11), and that Islamic economic development is grounded in ethical, human-centered, and value-oriented principles (12). They also align with research showing that mismanagement, weak institutional understanding, cultural conflict, and lack of strategic vision are barriers to regional development (13, 14).

The results further showed that human capital, education, knowledge, technology, investment, social capital, institutional quality, and political stability are among the most important mechanisms through which ethical values can support economic development. Human capital is not merely a productive input but a cultural and moral resource that shapes responsibility, innovation, participation, and productive discipline. Education develops the intellectual and technical capacity of individuals and enables societies to absorb, adapt, and generate technology, which is essential for sustainable growth (2, 34). Similarly, knowledge-based development creates the possibility of increasing productivity, improving production quality, reducing waste, and strengthening national competitiveness. Investment, especially in infrastructure and productive capacity, was identified as a key factor because social welfare, economic strength, and institutional performance depend heavily on the availability and quality of physical and social infrastructure (35). Social capital also emerged as a major determinant of economic development, because trust, civic cooperation, and voluntary participation reduce transaction costs and support economic activity, whereas low social capital increases norm-breaking, crime, distrust, and production costs (16, 25, 27). Moreover, political stability, rule of law, institutional accountability, and transparent governance were identified as necessary because unstable political and economic environments discourage investment, weaken property rights, promote capital flight, and undermine long-term planning (36, 37). These findings suggest that ethical values do not function as abstract ideals only; rather, they influence concrete economic outcomes through institutions, trust, education, governance, investment, and social cooperation.

The theoretical interpretation of the findings suggests that development in an Islamic ethical framework requires a balanced model in which material progress, spiritual growth, social justice, and human dignity are pursued simultaneously. In this view, economic activity is not separate from moral responsibility, because production, consumption, distribution, investment, and governance are all evaluated according to their contribution to human perfection, public welfare, justice, and social order (39, 40). The Islamic perspective on development emphasizes that human beings are not merely producers and consumers, but moral agents endowed with dignity, responsibility, freedom, and spiritual purpose. Therefore, economic development should not enslave individuals to wealth, consumption, power, or material competition; rather, wealth and economic resources should serve human flourishing and social justice (38). Within this framework, resistance

economy becomes a practical model for ethical development because it emphasizes faith, economic morality, self-reliance, cooperation, work and production, prevention of waste, moderation in consumption, contentment, justice, knowledge-based economy, and collective practical action (41, 42). Comparative experiences also support the importance of ethical and cultural foundations in development. Studies on Japan and Malaysia show that moral culture, disciplined governance, human capital investment, industrial policy, social cohesion, and value-oriented development strategies can contribute to rapid and sustained economic progress (20, 21). Likewise, research on higher education in low-income countries and Virginia highlights the positive contribution of education to productivity, institutional strengthening, income growth, poverty reduction, health, gender equality, democratization, and technological adaptation (19, 22).

In conclusion, the study demonstrates that economic development within the framework of ethical values is a comprehensive, multidimensional, and human-centered process that requires the integration of economic policy with moral principles, institutional reform, education, cultural development, social justice, and responsible governance. The findings indicate that ethical values are not secondary or decorative elements of development; rather, they constitute the normative and institutional foundation that makes development sustainable, equitable, and socially meaningful. A society that seeks economic progress without justice, transparency, responsibility, lawfulness, public welfare, and moral accountability may achieve temporary growth, but it will remain exposed to corruption, inequality, distrust, social crisis, and institutional weakness. For Iranian society, development must therefore be designed in a way that responds to material needs while preserving independence, dignity, cultural identity, religious values, and human flourishing. This requires equipping society with modern science, technology, infrastructure, competent human resources, and strategic institutions, while simultaneously strengthening the ethical and cultural values necessary for responsible economic action. The long-term path of economic development should be based on an indigenous model that harmonizes material advancement with spirituality, justice, social participation, efficient governance, and the moral empowerment of economic actors.

توسعه اقتصادی به معنای بسط حیات مادی، افزایش رشد اقتصادی و بهبود رفاه افراد جامعه است. در مدل‌های متقدم رشد و توسعه اقتصادی، بر عوامل اقتصادی صرف تأکید می‌شد و عوامل دیگر با این تلقی که بیرون از نظام اقتصادی هستند، نادیده گرفته می‌شدند، اما تحولاتی که در جریان رشد و توسعه کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه رخ داد، به تدریج اقتصاددانان مؤلفه‌های دیگری مانند نهادها، دولت و نظام سیاسی، عوامل اجتماعی و فرهنگی و... را به مدل‌های رشد و توسعه افزودند و بر نقش تعیین‌کننده آنها در جریان توسعه اقتصادی تأکید کرده‌اند. پیشرفت هر جامعه‌ای نیازمند پایه‌های فلسفی در لایه‌های مختلف اجتماعی می‌باشد. در واقع، تغییر نگرش‌ها و افزایش توان بهره‌برداری از منابع موجود، نتیجه فرایند طولانی و پیچیده آموزشی در سطوح مختلف فرهنگی و سیاسی است. در جامعه توسعه‌یافته، روح جامعه و فضای تصمیم‌گیری و عملکرد دولتی در راستای فعالیت‌هایی مانند صنعتی‌شدن، تربیت فکری، عدالت اجتماعی، بهداشت، علم، تکنولوژی، رشد توانایی‌ها و شخصیت فردی و غیره، از یک سو، به شدت به زمان، زمان‌بندی فعالیت‌ها و آینده‌نگری و، از سوی دیگر، به موضوع فرایند انجام کار و بهره‌برداری مناسب از امکانات مادی و انسانی و، به عبارتی، افزایش تدریجی کارایی بستگی دارد؛ به گونه‌ای که در یک جامعه توسعه‌یافته، افراد با استقلال نسبی که جامعه به آنها بخشیده است، به دنبال تحقق اهداف فردی هستند و تنوع و مجموعه این فعالیت‌ها جامعه‌ای پویا و جدی را پدید می‌آورد که در آن حکومت لوازم را فراهم و فرایندها را تسهیل می‌کند تا مردم، چه به صورت فردی و چه در قالب نهادها، کارخانه‌ها، تشکلات و مجموعه‌های انسانی، با کارایی، فعالیت‌های خود را به پیش ببرند (1).

برای تبیین منشأ توسعه‌یافتگی یا توسعه‌نیافتگی اقتصادها می‌توان رویکردهای متفاوتی را شناسایی کرد؛ به‌طور مثال، می‌توان به رویکردهایی مانند تفاوت در داده‌ها و مواهب طبیعی، نظام سیاسی و حاکمیت قدرت‌ها، رویکرد تاریخی در مراحل توسعه و جهش‌های فناوری یا دیگر موارد اشاره کرد. در این میان، یکی از قابل‌دفاع‌ترین رویکردها به مسئله توسعه که تأثیر جدی بر ترسیم الگوی توسعه مطلوب ما نیز خواهد گذاشت، رویکرد تفاوت‌های فرهنگی و نهادی است. در این نگرش، عنصر محوری و کلیدی در جای گرفتن اقتصادها در زمره کشورهای توسعه‌یافته، بیش از هر چیز در گرو تمهیدات مناسب فرهنگ اقتصادی و نهادهای اجتماعی تلقی می‌شود و البته نگرش پیش‌گفته به معنای نادیده‌انگاشتن تأثیر متغیرهای دیگر، عوامل درونی و بیرونی اقتصادی و سیاسی، یا تعامل چندسویه عوامل نیست (2).

در دهه‌های اخیر، بسیاری از کشورها به رشد سریع اقتصادی دست یافته‌اند، اما هم‌زمان با افزایش ثروت، با بحران‌های اخلاقی، نابرابری و ازهم‌گسیختگی اجتماعی نیز روبه‌رو شده‌اند. این امر موجب شد تا اندیشمندان حوزه توسعه به این پرسش بنیادی بیندیشند که: آیا توسعه اقتصادی بدون اخلاق، توسعه واقعی است؟ از دیدگاه فلسفی و اجتماعی، اخلاق بنیان رفتار انسانی و اقتصاد تجلی بیرونی آن است. در نتیجه، توسعه‌ای که از ارزش‌های اخلاقی جدا شود، هرچند ممکن است به رشد ظاهری منجر گردد، اما از درون تهی و ناپایدار خواهد بود. در این مقاله تلاش می‌شود نشان داده شود که چگونه اصول اخلاقی نظیر عدالت، صداقت، مسئولیت‌پذیری و وجدان کاری می‌توانند به رشد و پایداری توسعه اقتصادی کمک کنند. توسعه اقتصادی، اگرچه در ظاهر به رشد تولید و افزایش ثروت ملی اشاره دارد، اما در معنا و ماهیت خود، بدون توجه به ارزش‌های اخلاقی پایدار نخواهد بود. اخلاق، نه تنها جهت‌دهنده رفتارهای اقتصادی است، بلکه زیربنای اعتماد اجتماعی، عدالت و پایداری در نظام‌های اقتصادی به شمار می‌رود. این مقاله به بررسی متقابل میان توسعه اقتصادی و ارزش‌های اخلاقی می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه نهادینه‌شدن اصول اخلاقی در سطح فردی، فرهنگی و نهادی، می‌تواند زمینه‌ساز توسعه‌ای پایدار، عادلانه و انسانی باشد.

افزایش ثروت و رفاه مردم جامعه، ریشه کنی فقر و ایجاد اشتغال، اهداف توسعه اقتصادی است که هر دو در راستای عدالت اجتماعی است. نگاه به توسعه اقتصادی در کشورهای پیشرفته و کشورهای توسعه نیافته متفاوت است. در کشورهای توسعه یافته، هدف اصلی افزایش رفاه و امکانات مردم است، در حالی که در کشورهای عقب مانده، بیشتر ریشه کنی فقر و افزایش عدالت اجتماعی مدنظر است (3).

تمام رفتارهای انسان، از جمله رفتار اقتصادی وی، از نظام عقیدتی و ارزشی او متأثر است و پدیده‌ای به نام توسعه که در واقع محصول رفتار اختیاری انسان‌ها در ابعاد گوناگون، به ویژه بعد اقتصادی است، از این حکم مستثنا نیست؛ بنابراین، توسعه به صورت پدیده‌ای چندبعدی و پیچیده که بر مجموعه‌ای از علل اقتصادی و غیراقتصادی استوار است، پیوندی ناگسستنی با فرهنگ، اعتقادات و ارزش‌های اخلاقی دارد. به اعتقاد صاحب نظران، توسعه اقتصادی بدون توجه به بعد اخلاقی و یگانه شدن آن با توسعه، نمی‌تواند موفق باشد؛ امری که غالباً در کشورهای جهان سوم به غفلت گذاشته شده است (4).

ارزش‌های اخلاقی، به مثابه آیین‌های رفتاری، به مجموعه توافقی‌های اجتماعی اشاره دارد که بر پایه اراده جمعی انسان‌ها و مبتنی بر مشارکت آگاهانه صورت پذیرفته و قواعد و سیاست‌های ناظر بر رفتارهای انسانی را تحت پوشش و نظارت خود قرار می‌دهد. بر پایه این تعریف، حرکت به سمت توسعه یافتگی اصیل بر پایه اخلاقیات نیازمند ایجاد تحولی ژرف در نگرش و پیش فرض‌ها درباره مفهوم توسعه، از یک سو، و تغییراتی بنیادین در روش‌شناسی توسعه، از سوی دیگر، است (5).

عصر حاضر، عصر بحران‌های اقتصادی و چالش در ارزش‌های اخلاقی است. امروزه با مکاتب اخلاقی بسیاری با ابیدها و بنیادهای فعالیت‌های اقتصادی مواجهیم. جامعه اسلامی نیز، از یک سو، به اقتصادی پویا و رشد یافته و، از سوی دیگر، به تحکیم و تقویت ارزش‌های اخلاقی نیازمند است تا با سالم‌سازی فعالیت‌ها و مقابله با مفسدات اقتصادی، سعادت دنیوی و اخروی افراد را به ارمغان آورد. توسعه اقتصادی پایدار از مهم‌ترین اهداف همه دولت‌هاست که تحقق آن در گرو شناسایی عوامل مؤثر بر آن است. دستیابی به توسعه در ایران، به دلیل تنیده بودن اقتصاد با مقوله‌های اخلاقی، پیچیده می‌باشد و اثرگذاری ارزش‌های اخلاقی حاصل از مذهب در توسعه اقتصادی بیش از سایر کشورها در ایران دیده می‌شود. بهبود توسعه اقتصادی نیازمند سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی مناسب است که باید در تدوین آن به تفاوت‌های منطقه‌ای و اخلاقی توجه گردد. با توجه به روند تحولات جهانی و البته با توجه به اینکه علم و تکنولوژی روز به سادگی به دست نمی‌آید، رسیدن به توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی کمی پیچیده شده است. به نظر می‌رسد در شرایط فعلی اقتصاد ایران، اگر با مشکلات اقتصادی برخورد کارشناسی و علمی نشود، مشکلات عدیده‌ای گریبان‌گیر کشور خواهد شد. در پایان، می‌توان اذعان کرد ارزش‌های اخلاقی نقطه آغازین توسعه اقتصادی در کشور است و توانمندی بازیگران اقتصادی در این نظام، علی‌الخصوص سیاست‌گذاران اقتصادی، از اهمیت بسزایی برخوردار است.

واژه توسعه اقتصادی در حال حاضر یک مفهوم شناخته شده است. گرایش به توسعه اقتصادی، نیرویی شکست‌ناپذیر و استوار است که امروزه، خواه‌ناخواه، سعی می‌کند مسیر خود را در رسیدن به مقصود بگشاید. در این میان، اقتصاددانان، از جمله در هسته مرکزی این مجموعه، با ارائه شیوه‌ها و راهکارهای متفاوت علمی، نظری و تجربی در رسیدن به این مهم و اعتلای کارایی توسعه، از بعد دیگر، توسعه را فرایندی طولانی، سرشار از تجربه و نوآوری می‌دانند که همه ابعاد زندگی اجتماعی را در بر می‌گیرد و تحولی عمیق و بنیادین در بینش، دانش، مهارت، اخلاق و مناسبات میان مردم پدید می‌آورد (6).

توسعه، به عنوان مفهومی اساسی در علوم اجتماعی و سیاسی، هم‌زمان با تغییرها و دگرگونی‌های عمیق جوامع انسانی از نظر مفهومی و نظری و نیز به صورت عملی، سیر تحول گسترده‌ای را پشت سر نهاده و پس از آنکه مدت‌ها تحت تأثیر اثبات‌گرایی، تغییرهای کمی را در حوزه‌های اقتصادی

و سیاسی بررسی و دنبال می‌کرد، به تدریج در قالب اقتصاد توسعه و اقتصاد سیاسی، شاهد تغییرهای اساسی و کیفی در ایستارها و ساختارها بود و مطالعات چندرشته‌ای حول محور توسعه شکل گرفت (7).

در تعاریف قدیمی‌تر از مفهوم توسعه، معمولاً توسعه را مترادف با رشد اقتصادی دانسته و این دو را لازم و ملزوم یکدیگر می‌پنداشتند. در واقع، کشوری را توسعه‌یافته‌تر می‌دانستند که از رشد اقتصادی بالاتری برخوردار بود؛ اما این اندیشه از سال ۱۹۹۱ به بعد کنار گذاشته شد و در تعاریف جدید از توسعه، انسان و توسعه انسانی در کانون توجه قرار گرفت. در واقع، توسعه مفهومی والاتر از رشد اقتصادی، یعنی درآمد سرانه، دارد و کشورهایی که از درآمد سرانه بالاتری برخوردارند، الزاماً از جمله کشورهای توسعه‌یافته تلقی نمی‌شوند. به این ترتیب، می‌توان گفت انسان هدف توسعه و، در عین حال، محور توسعه می‌باشد. بنابراین، هدف توسعه، پرورش قابلیت‌های انسان و گسترش امکانات اوست. برخورداری انسان از زندگی طولانی، سالم و اخلاقی در محیط غنی و در جامعه مدنی دموکراتیک، هدف نهایی توسعه است. مقوله توسعه سیاسی از اواخر دهه ۱۹۵۰ و اوایل دهه ۱۹۶۰ در چارچوب مطالعه سیاست‌های تطبیقی مورد توجه دانشمندان علوم سیاسی قرار گرفته است. قبل از دوران جنگ، به‌ویژه در دهه‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰، محققین و فلاسفه سیاسی سعی نمودند این مقوله را بر اساس دگرگونی‌ها و تغییرات اجتماعی مورد تجزیه و تحلیل قرار دهند. دیدگاه دانشمندان در دهه‌های مزبور بسیار بدبینانه بود؛ به گونه‌ای که آنان نهایت هر تمدنی، از جمله تمدن غرب، را در زوال و نابودی دانسته و بر این اعتقاد بودند که تحولاتی که در روند صنعتی شدن و نوسازی به وقوع پیوسته، باعث بروز یک سلسله بحران‌هایی از جمله از خودبیگانگی و ازهم گسیختگی اجتماعی گردیده است. از دوران پس از جنگ دوم جهانی نسبت به روند توسعه سیاسی و تغییرات اجتماعی برخوردی خوش‌بینانه‌تر شده و محققین تحت تأثیر موفقیت‌ها و رونق اقتصادی غرب و، به‌ویژه، آمریکا رفته بودند. در آن زمان، مطالعه توسعه سیاسی بیشتر رنگ ایدئولوژیک داشته است (8).

بررسی آثار مربوط به توسعه سیاسی نشان می‌دهد که اکثر پژوهشگران عملاً میزان دموکراسی، مردم‌سالاری، را معادل سطح توسعه سیاسی می‌دانند. از توسعه سیاسی، فرصت برابر برای دسترسی به مواضع سیاسی و اداری بالا و شامل حقوق سیاسی و آزادی‌های مدنی استفاده می‌شود. توسعه در اقتصاد، سیاست و اجتماع در غرب بیشتر به صورت واکنشی در برابر خطر سیاست‌های رادیکال بود. علی‌رغم اینکه تئورسین‌های غربی می‌دانستند که دولت‌های جهان سوم به هیچ وجه راه‌هایی را که آنها در فرایند تاریخی طی کرده‌اند، نگذرانیده‌اند، مطرح می‌نمودند. در غرب، ابتدا توسعه اقتصادی در چارچوب سیستم سرمایه‌داری به وقوع پیوست و سپس، تدریجاً، پس از برطرف ساختن موانع موجود برای ادامه روند، آثار توسعه سیاسی و اجتماعی نمایان شد. محققین زیادی در مورد توسعه سیاسی نوشته‌اند. به‌طور کلی، مفهوم توسعه را بر اساس میزان صنعتی شدن، تحرک و تجهیزات اجتماعی، رشد اقتصادی و مشارکت سیاسی مورد ارزیابی قرار داده‌اند و بر این اعتقاد هستند که از آنجا که در فرایند توسعه سیاسی، تقاضاهای جدید به صورت مشارکت و ایفای نقش‌های جدیدتر ظهور می‌کنند، لذا نظام سیاسی باید از ظرفیت و توانایی‌های لازم برای تغییر وضعیت برخوردار باشد؛ در غیر این صورت، سیستم با بی‌ثباتی، هرج و مرج، اقتدارگرایی و زوال سیاسی مواجه خواهد شد و امکان دارد پاسخ جامعه به این نابسامانی‌ها به شکل انقلاب تجلی کند (9).

با ضرورت روزافزون نیاز به توجه به توسعه اقتصادی، باید تمامی ارگان‌ها و سازمان‌های وابسته با همکاری هم در این زمینه قدم بردارند و هر کدام نقشی را بر عهده گیرند. نیروی انسانی آگاه و بادانش یکی از پرارزش‌ترین منابع برای پیشرفت و توسعه اقتصادی جوامع و از اثربخش‌ترین سازوکارهای هر کشور برای مقابله با چالش‌های قرن حاضر است. نظام اقتصادی، به منظور دستیابی به این مهم، باید سیاست‌ها و خط‌مشی‌های مناسبی را در زمینه‌های آموزشی در عرصه اقتصادی جهت توانمند نمودن سیاست‌گذاران اقتصادی اتخاذ و عملیاتی کند. اتخاذ چنین سیاست‌هایی مستلزم آن است که نظام اقتصادی ضمن برخورداری از شیوه‌ها و الگوی مناسب توسعه اقتصادی در سطوح عالی تصمیم‌گیری، هم به استانداردهای

علمی و هم به اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در بستر ارزش‌های اخلاقی جامعه توجه و امعان نظر نماید. بنابراین، ارائه یک مدل مناسب جهت توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی ضروری است؛ بنابراین، ارائه یک مدل مناسب همراه با نگاهی آسیب‌شناسانه به فرایندهای توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی ضروری است.

کلانی (10) در تحقیقی تحت عنوان «نقش ارزش‌های اخلاقی در توسعه پایدار اقتصادی» بیان داشت تحقق الگوی توسعه اقتصادی به صورت بسیار جدی نیازمند بسترهای اخلاقی و فرهنگی است و عدم تناسب اخلاق دینی با اخلاق مطلوب الگوی توسعه، در وضعیت ضعف عقلانیت دینی و پویایی آن، به تضعیف اهداف و کارکردهای دین و ارزش‌های اخلاقی آن در جامعه می‌انجامد.

مهدوی (11) در تحقیقی تحت عنوان «رابطه توسعه اقتصادی و توسعه سیاسی با تأکید بر تجارت بین‌الملل در بین کشورهای اسلامی» بیان داشت توسعه سیاسی و توسعه اقتصادی همانند دو بال یک نظام توسعه‌یافته در کشورهای اسلامی هستند. پژوهش حاضر ابتدا با استفاده از سیستم معادلات هم‌زمان به بررسی رابطه میان توسعه اقتصادی و توسعه سیاسی و سپس بررسی همین رابطه با تأکید بر تجارت بین‌الملل کشورهای اسلامی در دو گروه از کشورهای منتخب توسعه‌یافته و در حال توسعه می‌پردازد. نتایج این تحقیق رابطه مستقیم و مثبت توسعه سیاسی و توسعه اقتصادی را نشان می‌دهد. همچنین، افزایش توسعه اقتصادی در بستر توجه به ارزش‌های اسلامی موجب اعتماد بیشتر در معاملات کشورها می‌گردد. نتایج دیگر این تحقیق نشان می‌دهد که افزایش مشارکت، به شرط انسجام ارزش‌های اجتماعی و اسلامی، موجب توسعه اقتصادی می‌شود؛ بنابراین، بر اساس شواهد مطالعه حاضر، با ایجاد بسترهای مناسب و همبستگی میان توسعه سیاسی و توسعه اقتصادی و انتخاب سیاست‌های تجاری مناسب، می‌توان توسعه پایدار را پدید آورد.

سلطانی (12) در تحقیقی تحت عنوان «الزامات توسعه اقتصادی پایدار: مطالعه تطبیقی اقتصاد اسلامی و اقتصاد متعارف» بیان داشت پژوهشگر با بررسی ریشه‌یابی نظری توسعه پایدار در اقتصاد اثباتی، به بررسی مفهوم توسعه پایدار در ادبیات اقتصاد اسلامی پرداخته و سعی در شناسایی شباهت‌ها و تفاوت‌های بین نظام اقتصادی مثبت و اقتصاد اسلامی دارد. نظام اقتصاد اسلامی در حمایت و هدایت توسعه پایدار، ارزش‌های اخلاقی در آن نمود دارد. توسعه پایدار در بینش اسلامی از آنچه که نظام‌های انسان‌ساز از نظر مفاهیم، اهداف یا استانداردها در نظر دارند، پیشی گرفته و فراتر رفته است. اینکه اقتصاد اسلامی یک اقتصاد اخلاقی و ارزشی است و وسیله و هدف اصلی آن انسان است، این اقتصاد مبتنی بر دانش کامل و روشن است و کاربرد موفق خود را دارد که به هدف انسانی خود به‌عنوان یک نظام زندگی پیشرفته، در رویکرد واقع‌بین، در نتایج متمدن و در ارزش‌های اخلاقی‌اش دست یافته است. با توجه به این رویکرد متمایز، جهت‌گیری توسعه این سیستم نزدیک به واقعیت کاربردی و اصیل در ساخت فکری صحیح آن است.

زالی و سجادی اصل (13) عوامل کلیدی مؤثر بر توسعه‌نیافتگی منطقه‌ای، مطالعه موردی استان کهگیلویه و بویراحمد، را با استفاده از روش دلفی و مصاحبه با ۲۳ نفر از مدیران ارشد استانی انجام داده‌اند و ۱۲ عامل را به‌عنوان موانع توسعه‌نیافتگی ذکر کرده‌اند که مدیریت قومی و قبیله‌ای، نصب و عزل زیاد مدیران، فقدان درک صحیح مدیران از شرایط امروز، عدم توجه مدیران به خواسته‌های مردم، عدم نگاه کلان مدیران جهت توسعه استان و تعصبات بیجا و تنگ‌نظرانه مدیران، تحت عنوان مانع ضعف مدیریت داخلی، و عدم تخصیص بودجه مناسب، دور بودن از مرکز، عدم تسهیلات مناسب برای جذب سرمایه‌گذاران، به‌عنوان موانع ضعف مدیریت کلان، و تقابل فرهنگ ایلیاتی با فرهنگ مدرن، اختلاف بین اقوام و پایین بودن نرخ باسوادی، به‌عنوان موانع فرهنگی در نظر گرفته شده‌اند.

الیاسی سرزلی، پژمان و موسایی (14) عوامل توسعه نیافتگی صنایع استان کرمانشاه از دیدگاه صاحبان حرف و مشاغل شرکت‌های صنعتی را شامل موارد زیر دانسته‌اند: روحیه غیرصنعتی، مداخله‌های نهادی و دولتی، فقدان خوشه‌بندی صنعتی، سیاست‌های کتاب‌بسته، عدم تنفیذ تصمیمات، عدم روش دانش‌بنیان، نبود روحیه تکنوکراتیک و فقدان بازی آزاد.

رضایی (15) در تحقیقی تحت عنوان «مبانی توسعه اقتصادی مطلوب در اسلام» بیان داشت که اسلام، به‌عنوان آخرین دین و در عین حال کامل‌ترین برنامه هدایت بشر، با طرح و برنامه فراگیرش برای تمام ابعاد و زوایای زندگی انسان و نیازهای او، کامل‌ترین پاسخ را ارائه می‌کند. منتها دستیابی به مجموعه نظام‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی اسلام ناب، راهکارهای خاص خود را دارد. این تحقیق مقایسه‌ای بین مبانی توسعه اقتصادی اسلام و غرب را مورد بررسی قرار داده است. از آنجایی که در غرب، فقر و عدم تعهد، نابودی انسان‌ها، خودفراموشی و سردرگمی، بی‌حرمتی و تجاوز، نابودی خانواده، تضادهای درونی نظام سرمایه‌داری، گسترش و افزایش شکاف‌های طبقاتی و فقر فزاینده طبقات پایین، از مهم‌ترین نتایج توسعه اقتصادی محسوب می‌شود، در حالی که اسلام، به‌عنوان دین خاتم و کامل، نه تنها به عدالت اجتماعی و اقتصادی، فقرزدایی، ایجاد رفاه عمومی و استقلال اقتصادی سفارش و تأکید می‌کند، بلکه راهکارهای عملی برای رسیدن به این اهداف ارائه می‌کند. توسعه از مفاهیمی است که اندیشمندان درباره آن اتفاق نظر ندارند و هر کس آن را متناسب با دیدگاه‌ها، باورها و اعتقادات خود تعریف می‌کند. برخی آن را معادل رشد اقتصادی و بعضی پیشرفت اقتصادی از جهات گوناگون می‌دانند. صاحب‌نظران دیگری این مفهوم را کمی گسترده‌تر دیده‌اند و توسعه را دارای ابعاد اجتماعی و انسانی نیز می‌دانند. به هر حال، در جامعه علمی ما، اختلاف و سردرگمی درباره تعریف توسعه فراگیر است. اما این سؤال به ذهن خطور می‌کند: به‌راستی توسعه اقتصادی چیست؟ در جواب این سؤال، عده‌ای برای تعریف «توسعه» به دنبال علت‌ها و عوامل توسعه هستند. اینها فرهنگ، انباشت سرمایه، ثبات سیاسی و آموزش‌ها و مهارت‌های خاص را علت توسعه می‌دانند. عده‌ای دیگر نیز به دنبال اهداف توسعه هستند. این عده آزادی، دموکراسی و استقلال را جزو اهداف توسعه می‌دانند. بعضی‌ها نیز به دنبال آثار و نتایج توسعه هستند که حاصل آن منجر به رونق اقتصادی، حذف فقر، رفع بیکاری و کاهش نابرابری شود. این پژوهش به دنبال مقایسه دیدگاه‌ها و اهداف توسعه اقتصادی در نظام اسلام و غرب است.

نقدی و همکاران (16) در پژوهشی به بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی و اثرات آن بر فعالیت‌های اقتصادی هم‌مدان پرداختند. نتایج تحقیق نشانگر سطح پایین سرمایه اجتماعی بود که به‌نوبه خود باعث افزایش هنجارشکنی و گسترش جرایم، تخلفات و بی‌اعتمادی بالا و در نتیجه افزایش هزینه‌های تولید و فعالیت‌های اقتصادی می‌شود. نتایج همچنین نشانگر رابطه منفی و کاملاً معنی‌دار کاهش سرمایه اجتماعی با رشد اقتصادی و سرمایه‌گذاری بخش خصوصی است. بنابراین، کاهش سرمایه اجتماعی از طریق افزایش هزینه‌های تولید و توزیع، دارای تأثیر منفی بر عملکرد بنگاه‌های اقتصادی می‌باشد.

حیدری و همکاران (17) در تحقیقی تحت عنوان «تأثیر ارزش‌های اخلاقی و فرهنگی بر توسعه اقتصادی» بیان داشتند که آزمون شاخص در اقتصاد ایران نمایانگر این است که در اقتصاد ایران، توجه ویژه‌ای به استراتژی توسعه صادرات نبوده است و اکثر استراتژی‌ها در بستر توجه به ارزش‌های اخلاقی داخلی و فرهنگی می‌باشد. توقف در مراحل اولیه صادرات، چرخه‌های اقتصادی را فعال نخواهد کرد. اما این توضیح بدین مفهوم نیست که کالاهایی که مبانی علمی - فنی مدرن تولید را رعایت نمی‌کنند، صادر نگردند. ولی این صادرات نمی‌تواند شاخصی برای توسعه یافتگی باشد. زمینه‌ساز توسعه اقتصادی در ایران به برخی از شاخص‌ها و ویژگی‌های ارزشی و فرهنگی بستگی دارد.

اسدی (18) در تحقیقی تحت عنوان «توسعه اقتصادی اسلامی؛ الگویی کامل برای اقتصاد مقاومتی» بیان داشت که توسعه اقتصاد اسلامی در قالب یک «حکومت اسلامی» تحقق می‌یابد. هدف توسعه اقتصاد اسلامی در سطح کلان، افزایش ثروت جامعه و «رفاه عمومی» است. با این نگاه گفته شد که «اقتصاد مقاومتی» محصول توسعه اقتصاد اسلامی است. اقتصاد مقاومتی، اقتصادی است که در شرایط بروز ناامیلات و حوادث و بحران‌ها

یا در مسیر اهداف، پویا و پایدار تخصیص بهینه منابع بدهد. با این نگاه، توسعه اقتصاد اسلامی لزوماً مقاومتی هم هست؛ زیرا اقتصاد در یک نظام اسلامی ظرفیت‌ها و قابلیت‌های علم اقتصاد و مکتب اقتصادی را توأم دارد و از نهادهای اقتصادی و اجتماعی مناسب هم بهره می‌گیرد.

اوکچ و همکارانش (19) در بررسی میزان تأثیر آموزش عالی بر توسعه اقتصادی در کشورهای کم‌درآمد تلاش کردند به جای بررسی تأثیرات کوتاه‌مدت و کمی، جنبه‌های کیفی و فرایندی‌تر را بررسی کنند. نتایج نشان دادند رابطه مثبتی میان افزایش توانایی فارغ‌التحصیلان، تقویت نهادها، سازمان‌های رسمی و هنجارهای اجتماعی، و تأثیر مثبتی در حوزه سلامت، تغذیه، برابری جنسیتی، دموکراتیزه کردن و محیط زیست وجود دارد. همچنین، به نظر آنها گرچه شواهد بسیار کمی نشان می‌دهند آموزش عالی از طریق پژوهش و نوآوری به پیشرفت کشورهای کم‌درآمد کمک می‌کند، نتایج آنها نشان دادند افزایش تحصیلات نیروی کار در زمینه مشخص، جذب و انطباق فناورانه را افزایش می‌دهد.

میاموتو (20) در تحقیقی تحت عنوان «نقش اخلاق‌مداری در توسعه اقتصادی ژاپن» بیان کرد میزان تأثیرات مقوله فرهنگی و اخلاقی و اهرم‌های توانمندی که فرهنگ مساعد ژاپنی در راستای توسعه دارند، و رفع نارسایی‌ها و مشکلات دیدگاه فرهنگی، می‌تواند راهگشای خوبی برای نگرش‌های جامع‌تر و مفیدتری در حوزه مسائل توسعه باشد. با توجه به نقش اخلاق‌مداری در نظام‌های مختلف اقتصادی، به این نتیجه می‌رسیم که دولت ژاپن دولتی سرمایه‌داری اخلاقی متعهد به توسعه است. همین امر باعث ایجاد وجود دولتی با انگیزه قوی برای توسعه در ژاپن شده است و، ثانیاً، وضعیت اقتصادی ژاپن در مقایسه با دیگر کشورهای صنعتی پیشرفته در حدی هست که بتوان آن را کشوری توسعه‌یافته تلقی نمود. اخلاق‌مداری دولت برای رسیدن به هدف، نیازمند استراتژی و برنامه‌ریزی است. بدین لحاظ، در برهه‌های مختلف تاریخ ژاپن، شاهد اتخاذ استراتژی‌های گوناگون و در عین حال متناسب با شرایط و امکانات زمانی و مکانی از سوی دولت هستیم.

سلیمان (21) در تحقیقی تحت عنوان «تجربه توسعه اقتصادی مالزی در بستر اخلاق‌مداری» بیان داشت که مالزی از زمان کسب استقلال در سال ۱۹۵۷، به گونه‌ای مداوم برنامه‌های توسعه اقتصادی خود را پیش برده است. این کشور از سال ۱۹۸۶، تجربه رشد سریع و نسبتاً پایداری را به نمایش گذاشته است. این رشد باورنکردنی از اواسط دهه ۱۹۸۰، ناشی از سیاست‌های آزادسازی اقتصادی، اخلاق‌مداری در اقتصاد، خصوصی‌سازی، تشویق توسعه صنعتی، کاهش اختلاف طبقاتی از طریق توزیع منافع رشد و توسعه، سرمایه‌گذاری زیاد در توسعه منابع انسانی و توانمندی در جلب و جذب مؤثر سرمایه‌های خارجی است. گرچه مالزی با اتخاذ این سیاست‌ها توانسته به موفقیت‌های قابل توجهی دست یابد، اما درجه بازبودن بیش از حد اقتصاد این کشور و آزادسازی تحرک سرمایه و، به تبع آن، کسری حساب جاری و تضعیف قدرت رقابت در بازارهای بین‌المللی و کاهش توان صادراتی، باعث بروز بحران مالی اخیر در این کشور شده است. نظر به اینکه مالزی از کشورهای نسبتاً موفق اسلامی در توسعه اقتصادی است و هدف این کشور ایجاد جامعه‌ای پیشرفته از طریق گسترش علم و تکنولوژی و اخلاق‌مداری است و تجارب عدیده‌ای در مراحل مختلف سیاست‌گذاری، انتقال تکنولوژی و سرمایه‌گذاری مستمر در بخش‌های صنعت، آموزش و تربیت نیروی انسانی هماهنگ با اهداف توسعه ملی دارد، می‌توان در بسیاری از موارد از تجارب گران‌بهای این کشور اسلامی استفاده شایان توجهی به عمل آورد.

بشیر و همکارانش (22) در بررسی نقش آموزش عالی در ایالت ویرجینیا، سرمایه‌گذاری دولتی در آموزش را امری مثبت و سودآور ارزیابی کردند. از نظر آنان، افزایش آموزش سبب افزایش بهره‌وری، افزایش درآمد، کاهش خطر فقر و بهبود استانداردهای زندگی می‌شود؛ بنابراین، از نظر آنان، گسترش مراکز آموزش عالی در نواحی فقیر امری ضروری است.

کاسیموف و نستروف (23) در تحقیقی تحت عنوان «نقش دولت ارزش‌مدار در رشد و توسعه اقتصادی جمهوری‌های قزاقستان و ازبکستان پس از استقلال» بیان داشتند که دولت‌های اخلاق‌مدار و ارزش‌گذار مهم‌ترین بازیگرها در اقتصاد سیاسی و روابط بین‌الملل هستند و، از طرف دیگر، رشد و توسعه اقتصادی یکی از مهم‌ترین مسائل و همچنین یکی از مهم‌ترین هدف‌های دولت‌های در حال توسعه است. یافته‌های پژوهش نشان داد که، از

یک طرف، به‌عنوان یک شباهت عمده، هر دو دولت، دولت‌های پدرسالار - رانتیر هستند و یک اقتصاد رانتی دارند و اخلاق‌مداری کمتر بین آنها دیده می‌شود و، از طرف دیگر، به‌عنوان یک تفاوت عمده، جمهوری قزاقستان عملکرد بهتری نسبت به ازبکستان در هر دو شاخص رشد اقتصادی و توسعه اقتصادی داشته است. در این بررسی مقایسه‌ای، هر دو کشور در مقایسه با گذشته خود دستاوردها و موفقیت‌هایی را به‌ویژه در رشد اقتصادی تجربه کرده‌اند، اما در مقایسه با جهان توسعه‌یافته و همچنین قدرت‌های درحال‌ظهور اقتصادی، دستاوردهای چشمگیری نداشته‌اند. به‌طور کلی، قزاقستان جایگاه بهتری از نظر شاخص‌های رشد و توسعه اقتصادی داشت، اما ازبکستان یک اقتصاد ضعیف با شاخص‌های رشد و توسعه اقتصادی به‌شدت ضعیف داشت. به هر حال، هر دو کشور یک اقتصاد رانتی با یک توسعه سطح پایین و وابسته داشتند.

دنیلو (24) در تحقیقی تحت عنوان «بررسی تطبیقی الگوی توسعه اقتصادی روسیه و برزیل در اوایل قرن بیست‌ویکم» روسیه و برزیل را به همراه دو کشور دیگر به‌عنوان اقتصادهای نوظهور مطرح کردند که پیش‌بینی می‌شد رشد اقتصادی سریع‌تری را نسبت به کشورهای توسعه‌یافته جهان تجربه کنند. نتایج تحقیق نشان داد در روسیه، نقش دولت و در برزیل، نقش بخش خصوصی و اخلاق‌گرایی به‌عنوان پیشران اصلی توسعه در نظر گرفته شده است. با توجه به اهمیت فاکتور نقش دولت و بخش خصوصی در این پژوهش، شرایط توسعه اقتصادی روسیه و برزیل در چارچوب نظریه‌های نئولیبرالیسم اقتصادی الکساندر روستو، نظریات سوسیالیستی اقتصاددان برتر روس و نظریات نوآبستگی اقتصاددانان آمریکای لاتین تبیین می‌شود. این پژوهش نشان می‌دهد که دولت روسیه به منظور مقابله با شوک‌های خارجی، برنامه‌های خود را در چارچوب امنیت اقتصادی دنبال می‌کند و در این زمینه دستاوردهای قابل‌توجهی داشته است. اما دولت برزیل، به‌عنوان بزرگ‌ترین اقتصاد آمریکای لاتین، از طریق گسترش بخش خصوصی و سعی در ایجاد اخلاق‌گرایی در معاملات تلاش می‌کند تا معاملات و تبادلات خود با کشورهای مختلف جهان را بیشتر کند و در این مسیر، سهم برزیل از تجارت بین‌الملل و سرمایه‌گذاری را افزایش دهد.

ناک و کیف (25) به بررسی رابطه سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی پرداختند. آنان از شاخص اعتماد و فعالیت‌های مدنی به‌عنوان شاخص‌های سرمایه اجتماعی و از شاخص رشد تولید ناخالص مالی و نسبت سرمایه‌گذاری به تولید ناخالص ملی به‌عنوان شاخص‌های رشد توسعه اقتصادی استفاده کردند. نتایج بیانگر وجود رابطه مثبت و معنی‌دار بین شاخص‌های رشد تولید ناخالص ملی و نسبت سرمایه‌گذاری به تولید ناخالص ملی با شاخص اعتماد بود.

بابایف (26) در تحقیقی تحت عنوان «نقش اقتدارگرایی و اخلاق‌گرایی در توسعه اقتصادی جمهوری آذربایجان» بیان کرد که در طول تاریخ، هیچ کشوری بدون گذر از مرحله تحول فکری و فرهنگی و آماده‌سازی نتوانسته است به رشد و توسعه اقتصادی دست یابد. اقتدارگرایی و توجه به اخلاق‌مداری در سال ۲۰۱۹ در آذربایجان توسط سلطه قوه مجریه، گسترش شرایط سرکوبگرانه که جامعه مدنی را مهار می‌کند، و عدم پاسخگویی دولت در قبال مردم کاملاً محرز بوده است. جمهوری آذربایجان با استفاده از الگوی توسعه آمرانه، رشد و توسعه اقتصادی سریعی را تجربه کرده است. توسعه اقتصادی جمهوری آذربایجان با اراده رهبران، ایجاد امنیت و ثبات به شیوه آمرانه و تعامل با نظام بین‌الملل، فرایند رشد و توسعه اقتصادی را هدایت و مدیریت کرده است. در بررسی جنبه‌های انسانی توسعه از روش کیفی و برای بررسی جنبه‌های اقتصادی از روش‌های کمی مانند تحلیل آماری استنباطی استفاده شد. نتایج نشان داد که اخلاق‌گرایی در اقتصاد موجب افزایش اعتماد و اقتدارگرایی موجب سرعت در توسعه اقتصادی می‌گردد.

ساباتینی (27) نقش سرمایه اجتماعی را در توسعه اقتصادی مورد مطالعه قرار داد. در این مطالعه، بازار کار، وضعیت بهداشتی، حفاظت اجتماعی و خدمات عمومی به‌عنوان شاخص‌های توسعه اقتصادی و سه شاخص پیوندهای خانوادگی، روابط دوستانه و عضویت در سازمان‌های داوطلبانه به‌عنوان

شاخص‌های سرمایه اجتماعی مورد بررسی قرار گرفتند. یافته‌های این پژوهش نشان داد که عضویت در سازمان‌های داوطلبانه دارای تأثیر مثبت و پیوندهای قوی خانوادگی و همچنین روابط دوستانه دارای تأثیر منفی بر عملکرد اقتصادی هستند.

مبانی نظری

توسعه اقتصادی

توسعه اقتصادی عبارت است از رشد اقتصادی همراه با تغییرات بنیادین در اقتصاد و افزایش ظرفیت‌های تولیدی، اعم از ظرفیت‌های فیزیکی، انسانی و اجتماعی. در توسعه اقتصادی، رشد کمی تولید حاصل خواهد شد، اما در کنار آن، نهادهای اجتماعی نیز متحول خواهند شد. توسعه اقتصادی همواره متضمن منافع مادی و تکنولوژی و آزادی‌های متنوع است و، از طرف دیگر، بی‌عدالتی، تخریب فرهنگی، مسائل زیست‌محیطی و تخریب طبیعت و، از همه مهم‌تر، بی‌محتوا شدن زندگی و عدم معیاری برای یافتن حقیقت و ارزش‌های واقعی را به ارمغان آورده است. در بیان تبیین مفاهیم توسعه اقتصادی، بیش از همه چیز باید انسان و ارزش‌های والای انسانی محور قرار گیرد. اگر تعیین سیمای انسان و ارزش‌های انسانی و هدف سعادت‌مند نمودن انسان در سرلوحه الگوهای توسعه قرار گیرد، دیگر هر تعریفی از توسعه که صرفاً اقتصادی، فنی، سازمانی یا مدیریتی باشد، کافی نخواهد بود. در این شرایط، ما نیاز به حکمتی داریم که با علوم ما سنخیت داشته باشد؛ حکمتی که دیدگاه وسیع‌تری را از هدف‌های زندگی انسانی و تلاش‌های انسانی ارائه کرده و برای فرموله کردن الگوی توسعه رهنمون بدهد. عوامل و زمینه‌های مختلفی در غرب باعث توسعه اقتصادی شد. دستاوردهای علمی و صنعتی غرب، محصول تلاش‌های انسان غربی در تلقی جدید از خدا و دین و دنیا است و محصول یک فرایند تاریخی چندقرنی است. از این جهت، شناخت توسعه اقتصادی در غرب مستلزم شناخت مبانی هستی‌شناسی، انسان‌شناختی، جامعه‌شناختی، سیاسی و اقتصادی است. (28).

توسعه اقتصادی فرایندی است که در طی آن، شالوده‌های اقتصادی و اجتماعی جامعه دگرگون می‌شود، به طوری که حاصل این دگرگونی، در درجه اول، کاهش نابرابری اقتصادی و تغییراتی در زمینه‌های تولیدی، توزیع و الگوهای مصرف جامعه خواهد بود. برای نیل به چنین نتیجه‌ای باید به استقرار ساختار و نهادهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی منطبق با شرایط جدید پرداخت. انطباق رفتارها، طرز تفکرها و نقش‌های اجتماعی نیز باید مطمح نظر قرار گیرد. بنابراین، رشد و توسعه اقتصادی همواره یک مسئله اجتماعی - سیاسی بوده است. توروپ معتقد است ایده توسعه اقتصادی باید جای خود را به مفهوم وسیع‌تری چون توسعه اجتماعی - اقتصادی بدهد. این گرایش جدید در مورد وارد کردن عوامل اجتماعی در تبیین پدیده عقب‌افتادگی و مفهوم توسعه، نشانه مثبتی است و مبین دور شدن از اقتصاد محض و زمینه‌ساز توجه به توسعه اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است. (29).

در باب رشد و توسعه اقتصادی کشورها، نظریه‌پردازانی مانند اسمیت، مالتوس، ریکاردو، مارکس، شومپتر، لویس - رانیس، کینز، روستو و میردال و... نظریه‌پردازی کرده‌اند. از دل این نظریات، بر مبنای محورهای بازار یا دولت یا تلفیق این دو، تأکید بر برابری و رفع فقر یا بازار آزاد، درون‌زا بودن یا برون‌زا بودن، دسته‌بندی‌های کلی‌تر شکل گرفته و نظریه‌های توسعه اقتصادی را به پارادایم‌های کلاسیک، نئوکلاسیک، ساختارگرایی، نیازهای اساسی و اقتصاد رفاه تقسیم کرده‌اند. همچنین، استراتژی‌هایی بر مبنای این نظریات شکل گرفته است؛ مانند الگوی رشد متوازن یا نامتوازن، پولی، اقتصاد باز، صنعتی شدن، انقلاب سبز، تعدیل ساختاری و... که طی چند دهه بر برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی کشورها حاکم بوده است. عمده‌ترین نظریه‌هایی که بیانگر تأثیر تفاوت‌های منطقه‌ای در تحلیل توسعه ملی و منطقه‌ای هستند، نظریه دوگانگی اقتصادی، نظریه قطبی شدن، واگرایی منطقه‌ای و نظریه همگرایی منطقه‌ای است. رویکردهای اخیر در نظریه توسعه منطقه‌ای به ساختار نهادی، اجتماعی و اقتصادی مناطق و

تفاوت درون منطقه‌ای آن ساختار اهمیت زیادی می‌دهند. بر این اساس، توسعه یک منطقه نه تنها با منابع فیزیکی آن رقم می‌خورد، بلکه توسط منابع نهادی آن نیز صورت می‌گیرد. منابع نهادی، مقررات عملی اقتصادی بر اساس فرهنگ اقتصادی و سنت‌های صنعتی محلی در هر منطقه هستند (30). ایجاد، توسعه و تقویت نهادها، نظم و ترتیبات اجتماعی و فرهنگی و نهادهای منطقه‌ای که از نظر نهادی و تکاملی اقتصاد شکل می‌گیرد، پایه بنیادین شکل‌گیری نظریه‌های منطقه‌گرایی جدید است. مطالعات توسعه‌ای منطقه‌ای در چند دهه اخیر، به‌منزله نگرش‌های برقراری عدالت اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی و توزیع بهینه منابع و امکانات و تخصیص مجدد منابع، رشد متوازن‌تر نواحی و کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای بوده است (31). از جدیدترین ابزارهای توسعه منطقه‌ای، استراتژی توسعه منطقه‌ای است و هدف اصلی آن تحقق توسعه پایدار، ایجاد تعادل منطقه‌ای و ارتقای کیفیت زندگی اجتماع محلی در مناطق جغرافیایی مشخص است. بنیان استراتژی توسعه منطقه‌ای بر تمرکززدایی تصمیم‌گیری، مشارکت اجتماع محلی و شراکت ذی‌نفعان منطقه‌ای است (32).

رهیافت‌های جدید توسعه منطقه‌ای بر تصمیمات از پایین به بالا و استفاده از دانش بومی و محلی است؛ زیرا توسعه برای مردم است و نگاه آنها به زندگی، توسعه و برنامه‌ریزی هم باید در نظر گرفته شود. تا دهه ۱۹۷۰، نظریه‌های اقتصادی بر رشد شتابان و، به عبارتی، بُعد کمی رشد، یعنی رشد اقتصادی، متمرکز بوده‌اند. از ۱۹۸۰، توجه به لزوم تغییر عوامل کیفی، نگرش افراد جامعه، فرهنگ، سازمان‌ها و نهادها، توجه به نیروی کار در قالب نیروی انسانی، برقراری عدالت اجتماعی و عدالت بین نسل‌ها همگام با رشد و توجه به نقش فناوری و دانش در فرایند توسعه اقتصادی تأکید شده است. در ادامه، به برخی از این عوامل اشاره می‌شود.

نیروی انسانی: در نظریه‌های اقتصادی، نقش نیروی انسانی در فرایند تولید در طول زمان دچار دگرگونی‌های چشمگیری شده است. این دگرگونی‌ها در دامنه‌ای است که در یک سوی آن، کمیت نیروی کار به‌عنوان یکی از عوامل تولید مورد توجه قرار می‌گیرد، نظریه رشد نئوکلاسیک، و در سوی دیگر، مفهوم «سرمایه انسانی» قرار دارد که حاصل انباشت دانش، مهارت و تجربه در انسان‌ها است (33). کیفیت نیروی انسانی بر میزان بهره‌وری سرمایه فیزیکی و منابع طبیعی اثر می‌گذارد. همچنین، آموزش و پرورش باعث ایجاد نگرش‌های فرهنگی و اجتماعی مناسب توسعه اقتصادی می‌شود. تکسیرا و فورتونا معتقدند که آموزش و پرورش، ظرفیت و بینش علمی - فنی و فناوری مردم را برای انجام تحقیقات کاربردی، اختراع و اکتشاف افزایش داده و موجب می‌شود نیروی کار خود را با تغییرات و تحولات مداومی که در فناوری کالاهای سرمایه‌ای ایجاد می‌شود، تطبیق دهد و بتواند از ماشین‌آلات و فناوری پیشرفته بهتر استفاده کند (34).

دانش فناوری: از دهه ۱۹۸۰، اقتصاددانانی مانند رومر و گراسمن نقش دانش و فناوری را در بهره‌وری و رشد از راه اقتصاد دانش‌محور بررسی کرده‌اند. دانش و فناوری، ثمره به‌کارگیری دانش، از مهم‌ترین عوامل رشد و توسعه اقتصادی هستند. افزایش سرمایه‌گذاری در دانش و توسعه ظرفیت‌ها، بازده صعودی دارد؛ زیرا پیشرفت فنی که ثمره به‌کارگیری دانش است، از راه آموزش و تعلیمات فنی و حرفه‌ای، ایجاد ساختارهای جدید مدیریتی و سازمان‌بندی جدید در محیط‌های کاری و استفاده از تجهیزات فنی جدید و کارا تر موجب بازده صعودی می‌شود. فناوری باعث افزایش محصولات بیشتر در واحد زمان، کاهش قیمت محصول، تولید محصول جدید و ارتقای کیفیت محصولات و، در نتیجه، به رشد و توسعه اقتصادی کمک می‌کند (34).

سرمایه‌گذاری: سرمایه‌گذاری دولت عمدتاً در زیرساخت‌ها انجام می‌شود که زمینه‌های لازم برای تشویق سرمایه‌گذاری خصوصی را فراهم می‌آورد. در مواردی، دولت مستقیماً در بخش تولیدی سرمایه‌گذاری می‌کند که به‌طور عمده در کشورهای درحال توسعه، این‌گونه است. رشد و پیشرفت هر جامعه‌ای به وجود زیرساخت‌های فیزیکی برای تولید و توزیع کالاها و خدمات بین عامه مردم و بنگاه‌ها بستگی دارد؛ به‌طوری که قدرت اقتصاد

ملی به توانایی و موجودی زیرساخت آن بستگی دارد و کیفیت و کارایی این زیرساخت‌ها بر تداوم فعالیت‌های تجاری و اقتصادی جامعه و کیفیت زندگی و سلامت اجتماعی مؤثر است (35).

تورم: اقتصاددانان در رابطه با رشد اقتصادی و تورم توافق نظر ندارند. در این رابطه، سه حالت متفاوت مطرح است: مطابق نظریه ساختاری، تورم اثر مثبت بر رشد اقتصادی دارد. در نظریه انحراف «گراین»، تورم اثر منفی بر رشد اقتصادی دارد؛ زیرا عدم کارایی ناشی از تورم، از رشد اقتصادی جلوگیری می‌کند. در نظریه خنثی، رشد اقتصادی مستقل از تورم فرض شده است (33).
اقتصاد زیرزمینی: افزایش حجم فعالیت‌های سایه‌ای، غیررسمی، از راه کاهش دسترسی به خدمات بخش عمومی منجر به کاهش رشد اقتصادی می‌شود (36).

نابرابری: گسترش رفاه عمومی از مهم‌ترین اهداف توسعه اقتصادی هر جامعه است. این رفاه در سایه عدالت اجتماعی حاصل می‌شود و توزیع درآمد، عمده‌ترین بازوی تحقق عدالت اجتماعی است. برقراری توزیع عادلانه درآمد بر عهده دولت‌هاست. برخی کشورها از طریق برقراری نظام مالیاتی کارآمد و نظام تأمین اجتماعی در کاهش نابرابری به موفقیت‌هایی دست یافته‌اند. از نظر گلور، در زمینه توزیع درآمد دو الگو وجود دارد. در الگوی کلاسیک رشد، نابرابری درآمدی از طریق پس‌انداز یا سرمایه فیزیکی با یکدیگر ارتباط پیدا می‌کند؛ یعنی با افزایش نابرابری درآمد، ثروت بیشتری در اختیار قشر مرفه جامعه قرار می‌گیرد که میل نهایی به پس‌انداز بالاتری دارند و این سبب افزایش پس‌انداز کل و انباشت سرمایه بیشتر و، در نهایت، رشد اقتصادی می‌شود. در الگوی مدرن، ارتباط بین رشد و نابرابری درآمد منفی است و سرمایه انسانی عامل این ارتباط منفی است؛ به این صورت که برابری بیشتر در جامعه امکان سرمایه‌گذاری در آموزش را برای افراد بیشتری از جامعه فراهم می‌کند، در نتیجه سرمایه انسانی بیشتری حاصل می‌شود و رشد اقتصادی بهبود می‌یابد (34).

ثبات سیاسی: توسعه اقتصادی و ساختار سیاسی رابطه تنگاتنگ و متقابل دارند. توسعه اقتصادی پایدار بدون آزادی سیاسی میسر نیست. آزادی سیاسی، ثبات سیاسی و ثبات سیاست‌های اقتصادی، سه بُعد اصلی هر نظام سیاسی است که شالوده سیاسی مدیریت اقتصاد را تشکیل می‌دهند و از طریق تأثیر گذاری بر روی عوامل تعیین‌کننده رشد اقتصادی، مانند تورم، سرمایه‌گذاری، سرمایه نیروی انسانی، توزیع درآمد، حقوق مالکیت و رشد جمعیت، بر رشد اقتصادی تأثیر می‌گذارند. بی‌ثباتی سیاسی و اقتصادی موجب کاهش سرمایه‌گذاری، سقوط ارزش پول، پیدایش تورم‌های نجومی، فرار سرمایه، اتلاف انبوه منابع و رکود اقتصادی می‌شود (37).

عوامل نهادی: بندسن، ماچو و وینتن نهادها را شکل‌دهنده محیط اقتصادی می‌دانند که شرکت‌ها و افراد در آن فعالیت می‌کنند. به‌طور خاص، نهادها تأمین‌کننده مشوق‌هایی برای بنگاه‌ها و افراد هستند. به نظر نورث، نهادها با ایجاد یک ساختار باثبات برای کنش متقابل انسان‌ها، عدم اعتماد را در بازار کاهش و موجب افزایش رقابت در بازار می‌شوند. به نظر رودریک، پنج نوع چارچوب نهادی شامل حقوق مالکیت، مؤسسات نظارتی، مؤسسات تثبیت اقتصاد کلان، مؤسسات بیمه اجتماعی و مؤسسات مدیریت تعارض می‌توانند بر رشد اقتصادی و سایر عوامل تعیین‌کننده رشد اقتصادی نقش داشته باشند (36).

عوامل اجتماعی و فرهنگی: عوامل اجتماعی و فرهنگی، ساختارها و بسترهایی هستند که فعالیت‌های اقتصادی در آنها شکل می‌گیرد؛ بنابراین، می‌توانند در رشد و توسعه اقتصادی نقش ایفا کنند. ساختار جمعیتی، حجم جمعیت، ساختار سنی و ساختار جنسی، روابط اجتماعی و محتوای این روابط، فرهنگ‌ها و ارزش‌ها، می‌تواند در شکل‌گیری نهاد اقتصاد نقش تعیین‌کننده داشته باشد. به نظر اسمگلو، اعتقادات، ارزش‌ها و ترجیحات بر رفتار اقتصادی فرد تأثیر می‌گذارد. فرهنگ از طریق تمایل افراد برای ارزیابی فعالیت‌های مختلف یا مصرف امروز به جای مصرف فردا، بر نتایج اقتصادی تأثیر می‌گذارد. فرهنگ همچنین در انتخاب‌های شغلی جوامع، ساختار بازار، نرخ پس‌انداز و تمایل آنها به انباشت سرمایه فیزیکی و انسانی

دخیل است. فرهنگ می‌تواند بر میزان همکاری و اعتماد نیز نقش داشته باشد. تنوع اخلاقی، زبان، مذهب، هنجارهای مدنی و اعتقادات از جمله عوامل فرهنگی است که ممکن است در رشد اقتصادی تأثیر داشته باشد. تنوع قومی ممکن است با کاهش اعتماد، تأثیر منفی بر رشد داشته باشد. این امر می‌تواند تأثیر منفی بر آموزش، تحصیلات پایین، بی‌ثباتی سیاسی، عدم توسعه سیستم مالی، کسری بودجه عمومی و زیرساخت‌های توسعه‌نیافته داشته باشد (30).

توسعه اقتصادی از دیدگاه اسلام

توسعه اقتصادی، فرایندی است که به تحول و جهش‌هایی منتهی شود که در آن، با بهره‌گیری از اندیشه‌های جامع‌نگر و عقلایی برآمده از حقایق هستی، فنون و روش‌های علمی پیشرفته، از منابع انسانی و مادی جامعه در جهت تأمین رفاه بشر و دستیابی به کمال شایسته مقام انسان، استفاده بهینه صورت گیرد (38).

توسعه، جریانی است که در آن، ابعاد گوناگون حیات فردی، اجتماعی، مادی و معنوی بشر، شامل افکار، باورها و رفتارها، به صورتی منسجم و هماهنگ با یکدیگر و متناسب با اهداف تکاملی انسان، از اوضاع نامطلوب و عقب‌مانده به وضعیت مطلوب و پیشرفته تغییر یابد. منظور از اهداف تکاملی انسان، اهدافی است که آفرینش انسان برای رسیدن به آن اهداف انجام گرفته است؛ یعنی او با استمداد از عقل و تدبیر خود در سایه راهنمایی و هدایت وحی، به گونه‌ای رفتار کند که از تمام توان و استعدادهای خدادادی، بهترین استفاده را ببرد و با اطاعت و بندگی حق تعالی، در مسیر قرب الهی و خلیفه خدا بودن در زمین گام بردارد.

قرآن کریم در بیان سیر تکاملی طبیعت و فطرت انسان می‌فرماید:

يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ (انشقاق، ۶)؛ «ای انسان، تو با تلاش و رنج و زحمت به سوی پروردگارت پیش می‌روی و سرانجام او را ملاقات خواهی کرد.»

از این رو، انسان تا خود را نشناسد و نداند که دارای دو بُعد جسم و روح است و اصالت و هویت انسانی او به رشد و تکامل بُعد معنوی بستگی دارد، نمی‌تواند در مسیر دستیابی به کمال شایسته مقام انسانی خود حرکت کند. افزایش قابلیت‌های انسانی به معنای وسعت یافتن گستره انتخاب اوست و باید به گونه‌ای جهت‌دهی شود که بشر با داشتن آزادی‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، به کرامت انسانی دست یابد و این مهم فقط با الهام از وحی الهی و به کارگیری عقل و تدبیر انسانی برای پیمودن مسیر رشد و توسعه امکان‌پذیر می‌شود. اگر هدف انسان در زندگی فقط حداکثر کردن لذایذ مادی و ماندن هرچه بیشتر در دنیا باشد، با نخستین محاصره اقتصادی دشمن تسلیم می‌شود و چون همواره از در خطر افتادن جانش می‌هراسد، با تهدید به زانو درمی‌آید و از حقوق انسانی خویش می‌گذرد، اما اگر انسان از خودپرستی که ریشه همه وابستگی‌هاست رها شود، همواره با اتکا بر قدرت پایان‌ناپذیر الهی، قدرتمند، بانشاط و امیدوار به تلاش و فعالیت خود ادامه می‌دهد و نه تنها از اسارت طبیعت، بلکه از اسارت خود و تهدید دشمن آزاد شده و به کرامت و آزادی شایسته مقام انسانی می‌رسد (39).

در اقتصاد اسلامی، مقام و موقعیت و کرامت و شرف انسان در تولید و مصرف خلاصه نمی‌شود. او برای پوشیدن و خوردن و نوشیدن و خفتن آفریده نشده است، هرچند برای رسیدن به هدف والای انسانی، خوراک و پوشاک از لوازم زندگی و ضروریات حیات اوست، اما باید به مسائل زندگی و معاش از دید وسیله بنگردد، نه از دید هدف؛ خود را خادم و بنده ثروت نسازد، بلکه مال و ثروت خدمتگزار او باشد. امیر مؤمنان علیه‌السلام می‌فرماید:

لَا تَكُنْ عَبْدَ غَيْرِكَ قَدْ جَعَلَكَ اللَّهُ حُرًّا؛ برده کسی مباش، خدا تو را آزاد آفرید. از امام صادق علیه‌السلام روایت است که حضرت فرموده‌اند: غَنِي يَحْجُزُكَ عَنِ الظُّلْمِ خَيْرٌ مِنْ فَقْرٍ يَحْمِلُكَ عَلَى الْإِثْمِ؛ بی‌نیازی که تو را از ستم بازمی‌دارد، بهتر از فقر است که تو را به گناه وادار سازد. لیکن بدترین

بردگی این است که انسان برده مال و ثروت، جاه و مقام و، به عبارت کلی تر، برده هوا و هوس و خواهش های حساب نشده نفس انسانی باشد. درحالی که خداوند انسان را جانشین خود بر روی زمین قرار داده است. «وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ» (انعام، ۶۵). جانشینی انسان در روی زمین از جانب خدا منحصر به عمران و آبادی آن و حاکمیت و سلطه او بر زمین و آنچه در آن است خلاصه نمی شود، بلکه یک بُعد دیگر دارد که همان تخلق به صفات و اخلاق الهی است؛ از علم و قدرت، عطف، مرحمت و... او از نظر اسلام به خاطر داشتن شعور و اراده نافذ و انتخاب گر که مسئولیت‌زا و تعهد آفرین است (40).

اقتصاد مقاومتی و توسعه اقتصادی

اقتصاد از مصادیق و تبعات توحید افعالی خداست؛ یعنی اشیا مخلوق خدا هستند و تمام آنچه نفع اقتصادی می دهد نیز خلقت الهی است. نه تنها در خلق اشیا خداوند وحید است، بلکه در توزیع آنها نیز خداوند یگانه است؛ لذا تولید و توزیع که دو رکن اصلی اقتصاد و، به تبع آن، دو قسمت قابل توجه در بحث های اقتصادی است، محصول اراده الهی بوده و از آنجایی که انسان خلیفه خدا بر روی زمین است، در مالکیت زمین هم جانشین خداست و از آن بهره می برد و جهان نیز به تسخیر او درآمده است. لکن باید او نیز به گونه ای خدایی عمل کند و این محقق نمی شود مگر آنکه انسان از توصیه های الهی و، به طور خاص، مسیری که قرآن کریم، به عنوان قانون اساسی دین و دفترچه راهنمای بشر، مشخص فرموده حرکت نماید. دیده می شود که از نظر قرآن کریم، دست انسان در انجام افعال اختیاری باز گذاشته شده است و مسیر و چگونگی و کیفیت و جهت حرکت در تمام امور مادی و معنوی که اقتصاد مقاومتی هم یکی از آنهاست، با اختیار انسان انتخاب و طی می شود. در این راستا، شاخص های زمینه ساز از نظر اسلام که برای حرکت در مسیر اقتصاد مقاومتی بایستی رعایت شود، بیان می شود (41).

۱- ایمان و رعایت تقوای الهی

قرآن کریم در یک نگاه معنوی که آثار قطعی دارد، داشتن ایمان و تقوا را موجب افزایش برکات و، به تبع، رشد اقتصادی می داند و تکذیب دین و معارف را موجب عذاب الهی برمی شمرد: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَ لَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (اعراف، ۹۶)؛ و اگر اهل شهرها و آبادی ها ایمان می آوردند و پرهیزکاری پیشه می کردند، یقیناً، درهای برکاتی از آسمان و زمین را بر آنان می گشودیم، ولی تکذیب کردند، ما هم آنان را به کیفر اعمالی که همواره مرتکب می شدند، به عذابی سخت گرفتیم (41).

۲- وجود اخلاق اقتصادی

جوامع بشری برای نیازها و توسعه نهادهای خود در ابعاد فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی تدابیر و برنامه هایی دارند که الزاماً باید شاخصه هایی که اصلی ترین آنها سازگاری با فطرت و سرشت انسانی است را مورد توجه قرار دهند. اخلاق و اقتصاد، به عنوان دو نیاز اساسی، از تأثیر گذارترین مقوله ها در نهاد برنامه ریزی هستند که پیشینه تاریخی آنها به آفرینش انسان و هبوط حضرت آدم می رسد. «تأثیر اخلاق بر اقتصاد» در زندگی روزمره مردم و افکار عامیانه آنان نیز آشکار است. اصطلاحاتی مانند «برکت» یا «قرض الحسنه» ماهیتی یافته اند که حاصل این پدیده است. «تأثیر اخلاق بر اقتصاد» ترجمان حضور خاتم پیامبران و نمونه کامل اخلاق با اندیشه و حیانی است، آن هم در میان مردمی زمینی که بهترین اندیشه های شان حداکثر همان غم معیشت است (42).

۳- توجه دقیق توأم با ایمان به قاعده نفی سبیل

با دقت در فضای تعلیماتی دین مبین اسلام و آیات قرآن کریم می بینیم که در اسلام هرگز پسندیده نیست که کفار بر مؤمنین تسلط داشته باشند؛ به عنوان نمونه آیه «لَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء، ۱۴۱)؛ خدا هرگز هیچ راه سلطه ای به سود کافران بر ضد مؤمنان قرار نداده است، به این دیدگاه اشاره دارد:

آنچه مسلم است، یکی از مهم‌ترین و کاراترین راه‌های تسلط بر جوامع بشری، طریق اقتصاد است و از جهت اقتصادی باید این نگرش در بین فعالان اقتصادی وجود داشته باشد که هرگز و به هیچ عنوان حاضر نباشند کمترین تسلط اقتصادی دشمنان را بر خود و جامعه بپذیرند که این روحیه از بهترین تمهیدات در زمینه اقتصاد مقاومتی می‌باشد (42).

۴- تعاون و همکاری سازنده

از طریق تعاون و همکاری، امور با سرعت و کیفیت بهتری انجام می‌شود و چه بسا بعضی از امور بدون تعاون و همکاری به انجام نمی‌رسد. قرآن کریم نیز بر این اصل مهم اشاره می‌کند: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ» (مائده، ۲)؛ یکدیگر را بر انجام کارهای خیر و پرهیزکاری یاری نمایید و یکدیگر را بر گناه و تجاوز یاری ندهید؛ و از خدا پروا کنید که خدا سخت کیفر است. حرکت در جهت توسعه اقتصادی و تحقق اهداف اقتصاد مقاومتی جز در سایه همکاری همگانی به ثمر نمی‌رسد (41).

۵- توجه به کار و تولید

اسلام از نظر فکری، اندیشه بشر را به کار و تولید متوجه ساخته و او را به آن ترغیب و برای کوشش انسان ارزش بسیاری قائل شده تا آنجا که کرامت و مقام انسان را نزد خداوند به آن مرتبط دانسته است. امام کاظم علیه‌السلام می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَىٰ لِيُبْعِضَ الْعَبْدَ الْفَارِغَ»؛ همانا خداوند بنده بیکار را دشمن می‌دارد. با توجه به دیدگاه «الدنيا مزرعة الآخرة»، بسیاری از واژه‌های اقتصاد، به‌ویژه مفاهیمی چون مطلوبیت و سود، دگرگون شده و معنای گسترده‌تری می‌یابد. مفهوم سود از نفع مادی و دنیایی فراتر می‌رود و مصادیق لذت و مطلوبیت از دایره تنگ و محدود مادیات به لذاذات معنوی و کمالات روحی و رضای خاطر به نعمت‌ها و رحمت‌های الهی در سرای جاودان و همیشگی آخرت گسترش می‌یابد. در نتیجه، احسان، انفاق، عدم اسراف، رعایت حقوق دیگران و سایر مفاهیم ارزشی اهمیت جدی می‌یابد و فعالیت‌های اقتصادی با انگیزه الهی و با هدف بندگی خداوند متعال قابل انجام است (38).

۶- پیشگیری از اسراف و مصرف‌گرایی و اصلاح الگوی مصرف

برای جلوگیری از تضييع و تباهی کالاها و اموال و تأمین نیاز همگان، اسراف ممنوع شده است و استفاده در حد میانه و اعتدال تکلیف گشته است. اسراف تجاوز از حد نیاز است و این تجاوز موجب محرومیت نیازمندان است. امام سجاد علیه‌السلام می‌فرماید:

«وَأَمْتَعِنِي مِنَ السَّرْفِ، وَحَصِّنْ رِزْقِي مِنَ التَّلْفِ، وَوَفِّرْ مَلَكَتِي بِالْبُرْكَهِ فِيهِ، وَأَصِبْ بِي سَبِيلَ الْهُدَايَةِ لِلْبُرِّ فِيمَا أَنْفَقْتُ مِنْهُ؛ و مرا از زیاده‌روی بازدار و روزی‌ام را از تلف شدن نگاه دار و دارایی‌ام را با برکت دادن به آن افزون گردان و راه مصرف آن را در کارهای خیر به من بنمایان (42).

۷- توجه به نقش قناعت در اقتصاد مقاومتی

قناعت جایگاه ویژه‌ای در تحقق اهداف تقدیر معیشت و اهداف اقتصاد مقاومتی دارد. قناعت از ماده قنع گرفته شده است که از لحاظ لغوی به معنای اکتفا کردن به اندک از آنچه مورد نیاز انسان است و در اصطلاح به معنای صفتی است که باعث خشنودی و راضی شدن به چیز کم و نگاه داشتن از زیاده‌خواهی می‌شود؛ یعنی انسان در مصرف کردن مال و خرج کردن آن حالت اعتدال را مراعات کند. قناعت به معنای مصرف‌نکردن نیست، بلکه به معنای درست و صحیح مصرف کردن است؛ یعنی به کفاف مصرف کردن و زیاده‌خواه نبودن. از جمله آثاری که در روایات و آیات برای قناعت بیان شده است، این است که قناعت باعث بی‌نیازی فرد از دیگران می‌شود و موجب سرافرازی و عزت انسانی می‌گردد. قناعت، علاوه بر آثار فردی که بیان شد، آثار اجتماعی نظیر عدالت اجتماعی و جامعه معتدل و پویا و مستحکم دارد. باعث از بین رفتن رکود اقتصادی و ناامنی اقتصادی می‌شود و همان‌طور که باعث بی‌نیازی و عزت انسان می‌شود، باعث بی‌نیازی و سرافرازی یک ملت خواهد شد. قناعت به معنای ریاضت اقتصادی نیست،

همچنین از طرف دیگر، قناعت به معنای فقر یا مصرف نکردن نمی‌باشد، بلکه قناعت به معنای حس تدبیر در معاش داشتن، درست و صحیح و به اندازه استفاده کردن از امکانات و منابع است. قناعت در برابر حرص و آز است. در چنین قناعتی، تبلی و فقرپذیری و خواری و ذلت و بیکاری وجود ندارد، بلکه کوشش و تلاش و امید و آرامش و لذت و سلامت وجود دارد. قناعت برنامه‌ریزی صحیح برای رشد و سامان بخشیدن به اقتصاد است. اگر فرهنگ قناعت در جامعه ما رواج پیدا کند، دیگر حق محرومان و مستضعفان ضایع نخواهد شد، جامعه معتدل و میانه‌رو خواهد گشت و همه به حقوق فردی خود راضی خواهند بود و حرص و طمع در آنها وجود نخواهد داشت و، به تبع آن، ما دیگر شاهد رکود و مشکلات اقتصادی نخواهیم شد. بنابراین، اگر یک نظامی، اعم از مسئولان و مردم آن، قناعت پیشه کنند و از حرص و آز دوری کنند، می‌توانند بر مشکلات خود فائق آیند (41).

۸- عدالت

از اهم مأموریت‌های حاکم اسلامی، ایجاد عدالت با تمام شاخصه‌های آن، از جمله شاخصه اقتصادی، است؛ همان‌گونه که قرآن کریم از زبان رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «وَأْمُرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ» (شوری، ۱۵)؛ امر شده‌ام که میان شما به عدالت رفتار کنم. برای رسیدن به جامعه‌ای که در آن شکاف عمیق بین فقیر و غنی نباشد و فقر و بیکاری و تورم دغدغه اصلی آن نباشد، چنین جامعه‌ای نیازمند رشد اقتصادی است. از طرف دیگر، هم‌زمان با رشد اقتصادی، نیازمند عدالت و توانمندسازی تمام مردم در اداره و مدیریت زندگی خودشان می‌باشد. در این رابطه، چند مانع جدی بر سر راه است که باید به آنها توجه شده و برنامه‌ریزی لازم جهت بی‌اثرسازی و کنترل آنها صورت پذیرد. اول: تحریم‌های غرب و کارشکنی آنها در مسیر پیشرفت ملت ایران وجود دارد و ممکن است در راه تحقق رشد اقتصادی کشور به فشارها دامن بزند.

دوم: زندگی مصرفی و فرهنگ غیرتولیدی در اغلب مردم وجود دارد.

سوم: عقب‌ماندگی دو‌یست‌ساله دوران قاجار و پهلوی که خود ناشی از یک اقتصاد استعماری بوده است.

چهارم: الگوهایی که برای رونق و پیشرفت اقتصادی انتخاب شده، نتوانسته جهش لازم را به وجود آورد (17).

۹- سرمایه‌گذاری در زمینه اقتصاد دانش‌بنیان

یکی از شاخص‌هایی که می‌تواند در دستیابی به اهداف اقتصاد مقاومتی راهگشا باشد و نه تنها به‌عنوان یک نیاز اساسی برای کشورهای درحال توسعه نظیر ایران به شمار آید، بلکه اجتناب از حرکت به سمت چنین اقتصادی، توان رقابتی را به شدت کاهش دهد. این نوع اقتصاد با وقوع تحولات علمی و تحقیقاتی، دگرگونی عمیقی در عرصه رشد و تولید اقتصادی ایفا می‌کند. اقتصاد مبتنی بر علم و دانش موجب رشد و توسعه پایدار جامعه و، در نهایت، تحقق اقتصاد مقاومتی می‌شود. از سوی دیگر، تلاش برای بهبود بهره‌وری، تلاش برای زندگی بهتر افراد و جامعه است. به همین دلیل، امروزه تمام کشورهای جهان در پی به دست آوردن پیشرفت‌هایی در زمینه بهره‌وری هستند، بدین معنی که بتوانند با مصرف منابع کمتر، به مقدار تولید ملی بیشتری دست یابند (40).

۱۰- اقدام عملی همگانی در راستای ارتقای فرهنگ اقتصاد مقاومتی

در جهت نیل به اهداف بلند اقتصاد مقاومتی، همچون رشد و توسعه اقتصادی کشور، حمایت از تولید و نیروی داخلی و بالا رفتن سطح کمی و کیفی آنها، کاهش وابستگی به بیگانگان و حفظ اقتدار و عزتمندی اسلام و ایران، جلوگیری از هدررفت منابع و... لازم است که عزم و جدیت همگانی و، به‌خصوص، مسئولین کشور در این زمینه داشته باشند؛ چراکه در این صورت، اقتصاد مقاومتی به‌صورت شعار درآمده و از رسیدن به آرمان‌هایش باز می‌ماند. در قرآن کریم آمده است که: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ»؛ ای مؤمنان! چرا چیزی را می‌گویید که خود

عمل نمی‌کنید؟ مخصوصاً درباره کسانی که به نوعی الگو در جامعه هستند، توجه و رفتار آنها در عملی شدن اهداف اقتصاد مقاومتی بسیار کارساز می‌باشد و می‌تواند به همه افراد انگیزه اصلاح رفتار دهد. البته چیزی که در این میان اهمیت دارد، بیان مصداق‌ها در این زمینه می‌باشد. مواردی که شاید حتی از روی ناآگاهی افراد رعایت نمی‌شود و با صرف عنوان کردن موضوعات کلی در این زمینه، چه برای خانواده‌ها، مراکز تولیدی و همه اقشار جامعه، نیل به اهداف اقتصاد مقاومتی محقق نمی‌شود. همه افراد بایستی به‌طور کامل از لحاظ بینشی اهمیت ویژه مسئله را درک کنند تا به سمت رفتارهایی که هدف‌های اقتصاد مقاومتی را تحقق می‌بخشد، گام بردارند. بنابراین، شاخص‌هایی همچون ایمان، اخلاق اقتصادی، قناعت، عدالت، اصلاح الگوی مصرف، سرمایه‌گذاری در زمینه اقتصاد دانش‌بنیان و... می‌توانند در راستای تأمین هدف‌های اقتصاد مقاومتی بسیار مؤثر باشند و راه را برای رسیدن به رشد و توسعه اقتصادی و بهبود معیشت مردم هموار سازند (15).

روش تحقیق

روش پژوهش برحسب هدف کاربردی؛ برحسب مسیر و نوع داده کیفی و برحسب تحلیل از نوع تحلیل مضمون؛ برحسب زمان گردآوری داده، مقطعی می‌باشد جامعه آماری شامل تعدادی از از نخبگان حیطه پژوهش، شامل متخصصان طراز اول دانشگاهی، صاحب منصبان مدیریتی، سیاستگذاران اجتماعی، معاونان خبره و با سابقه بالا و برخی اساتید خبره دانشگاه که همگی تحصیلات دکتری، حداقل دو سال سابقه کار اجرایی دارند و دارای کتاب، مقاله در حوزه مسائل اقتصادی و اجتماعی هستند در نظر گرفته شد. برای تعیین تعداد نمونه‌های تحقیق ابتدا با ۸ تن از خبرگان صاحب‌نظر مصاحبه ای صورت گرفت، اما تکرار پاسخدهی در بین ۸ تن به تعداد لازم مشاهده نگردید، برای این منظور در مرحله اول ۲ نفر دیگر در مصاحبه شرکت داده شد و در برخی از پاسخ‌ها اشباع نظری مشاهده شد اما پژوهشگر برای یقین حاصل نمودن از اشباع نظری ۲ نفر دیگر را برای مصاحبه انتخاب و پس از تحلیل پاسخ‌های آنها اشباع نظری مضامین شناسایی شده صورت پذیرفت و با مشورت استاد راهنما و مشاور ضرورت حضور افراد بیشتر در مصاحبه احساس نگردید. بنابراین حجم نمونه و مشارکت کنندگان در مرحله کیفی تحقیق برابر با ۱۲ نفر می‌باشد. برای جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز تحقیق از دو روش مطالعات اسنادی و میدانی استفاده شد. در روش اسنادی، اطلاعات از طریق مطالعه کتب، نشریات، منابع اینترنتی و پایگاه‌های اطلاعاتی جمع‌آوری و پس از انتخاب منابع نسبت به تهیه، فیش‌برداری و ترجمه متون مورد نظر اقدام شده است. حاصل این بخش مشخص کردن مضامین اولیه و مولفه‌های توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی بر اساس مبانی نظری و عملی می‌باشد. در روش میدانی ابتدا برای انجام مصاحبه‌های اکتشافی به صورت هدفمند تعدادی از خبرگان دانشگاهی انتخاب شده و پس از اعمال هماهنگی‌های لازم در محل کار آن‌ها حضور یافته و با آن‌ها مصاحبه به عمل آمده است. ابزار گردآوری داده‌ها در بخش کیفی استفاده از مصاحبه نیمه ساختاریافته برای بررسی مقدماتی پنج سؤال کلی مصاحبه استفاده شد که این سؤال‌ها بر گرفته از موضوع و اهداف پژوهش بود که در جدول شماره ۱ به آن اشاره شده است.

جدول ۱. سؤال‌های مصاحبه با خبرگان

ردیف	سؤال
۱	پایداری اقتصادی چگونه می‌تواند در توسعه اقتصادی اثرگذار باشد؟
۲	جایگاه عدالت اجتماعی در توسعه اقتصادی چگونه است؟
۳	رعایت اخلاق در کسب و کار چگونه می‌تواند در توسعه اقتصادی اثرگذار باشد؟
۴	رفاه همگانی چگونه می‌تواند بر توسعه اقتصادی تأثیرگذار باشد؟
۵	مسئولیت‌پذیری اجتماعی کسب و کارها چگونه می‌تواند در توسعه اقتصادی اثرگذار باشد؟

۶	رعایت اخلاق در سیاست‌گذاری اقتصادی چگونه می‌تواند توسعه اقتصادی را سرعت ببخشد؟
۷	تحولات فرانونین جامعه چگونه بر توسعه اقتصادی تاثیر گذار است؟
۸	چگونه می‌توان مدیران اقتصادی اخلاق مدار در جامعه تربیت نمود؟
۹	ویژگیهای کلیدی توسعه اقتصادی در بستر ارزشهای اخلاقی چه می‌باشد؟
۱۰	زیرساختهای اساسی و تاثیرگذار بر توسعه اقتصادی در بستر ارزشهای اخلاقی چه می‌باشد؟

پژوهشگر پس از هماهنگی‌های لازم در محل کار مصاحبه‌شونده حضور یافته و با استفاده از ضبط صوت و با کسب اجازه از مصاحبه‌شونده مکالمات مصاحبه را ضبط کرد تا کدها را استخراج کند و البته این عمل بعد از هر بار مصاحبه صورت گرفت و پژوهشگر در مصاحبه ۱۱ و ۱۲ دریافت که کد جدیدی به کدهای قبلی اضافه نشد و بنابراین فرایند مصاحبه را با مصاحبه‌شونده بعدی ادامه نداد، البته به‌غیر از پژوهشگر یک متخصص آمار و یکی از اساتید دانشگاه درباره کدها نظر دادند. در حین مصاحبه به جمع‌آوری نظرات در مورد مضامین توسعه اقتصادی پرداخته شد و مضامین و مولفه‌های اصلی و فرعی مورد نظر بررسی و نهایی شد. شایان ذکر است که مدت زمان انجام مصاحبه بین ۳۰ تا ۹۰ دقیقه بود و فرایند مصاحبه در اواسط زمستان ۱۴۰۳ اجرا شد.

روش تحلیل داده‌ها کدگذاری نظری برگرفته از روش اترید-استرلینگ Attride-Stirling است. این روش یکی از روش‌های مرسوم کدگذاری در تحلیل مضمون می‌باشد. این روش مبتنی بر تشکیل شبکه مضامین Thematic Network است و در پژوهش‌های مختلف مورد استفاده قرار می‌گیرد. شبکه مضامین شامل سه دسته از کدها و مضامین پایه، سازماندهنده و فراگیر است. در این تحقیق از نرم افزار Maxqda2007 جهت کدگذاری استفاده شده است.

یافته تحقیق

سؤال تحقیق: ابعاد و مولفه‌های موثر بر توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی چه می‌باشد؟

قبل از آنکه به طراحی الگوی توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی بپردازیم ابتدا لازم است مضامین، مولفه‌ها و ابعاد توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی را شناسایی نماییم، پاسخ‌های ارائه شده برای هر سؤال پس از بررسی و شناسایی مضامین اولیه توسط پژوهشگر و دو نفر از متخصصین آمار در جدولی آورده شده است که این جداول، بیانگر مضامین اولیه پژوهش می‌باشد. همان‌طور که گفته شد در جدول شماره ۱ سؤال‌های مصاحبه آورده شده است و در جدول شماره ۲ نیز مضامین پایه مربوط به نتایج تحلیل محتوای مصاحبه آورده شده است. با توجه به داده‌های جمع‌آوری شده در فرمت مصاحبه که با فرایند تطبیق مستمر به نقطه اشباع نظری رسیده است بعد از تعریف سؤالات اصلی پژوهش (مصاحبه) که برای آن‌ها مقیاس کمی تعریف شده است، می‌توان کدگذاری مصاحبه‌های جمع‌آوری شده را با تعریف ویژگی‌ها و ابعاد آن و نمودارهای توصیف کننده این ویژگی‌ها شروع کرد. بنابراین، در گام اول لازم است تا مضامین اولیه شناسایی شود که البته این مضامین به تائید اساتید راهنما و مشاور رسیده است که در جدول زیر قابل رؤیت است. در جدول شماره ۲ واحدهای معنایی و مضامین تاثیرگذار بر توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی که حاصل از تحلیل اولیه پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان است مشاهده می‌شود که بتوان بر اساس آن‌ها در جداول بعدی به کدگذاری پرداخته شود.

جدول ۲. مضامین پایه حاصل از پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان (پایه سازی و تحلیل واحد)

ردیف	متن	مضامین پایه	نشانگر نمونه
۱	تدوین سیاست های اقتصادی توسط ساستگزاران اقتصادی متناسب با سنخیت جامعه .	وسعت درک	P۳-p۶-p۸-p۹-p۱۵
۲	سیاستگزاران توسعه اقتصادی می بایست در کشورهای اسلامی جهت تدوین برنامه های اقتصادی از فهم دینی برخوردار باشند.	برخوردااری از فهم دینی	P۴-p۶-p۸
۳	سیاستگزاران اقتصادی باید بدانند که سرمایه اقتصادی برای تمام مردم بوده و آنها وسیله اجرای برنامه بوده و در حفظ آن کوشا باشند.	آزمایش انسان	P۱۱-p۳-p۶
۴	در تدوین برنامه های توسعه اقتصادی به مباحث اخلاقی توجه گردد.	تاکید بر متغیرهای اخلاقی	P۱۲-p۴-p۷-p۹
۵	در کشورهای اسلامی جهت توسعه اقتصادی در بستر ارزش های اخلاقی می توانند از کتبی چون نهج البلاغه و تفسیر آیات قرآن به دلیل جامعیت آنها استفاده نمایند.	جامعیت اسلام	P۱۱-p۴-p۵-p۸
۶	در جوامع اسلامی ، عقلانیت دینی مقدم بر عقلانیت اقتصادی ارجح خواهد بود.	تاکید بر عقلانیت دینی	P۳-p۵-p۷-p۹
۷	در برنامه های توسعه اقتصادی مدیران اجرایی آن برنامه نباید نگاه آمرانه داشته باشند.	تواضع و فروتنی	P۱-p۳-p۵-p۷
۸	در توسعه اقتصادی می بایست به مقوله ائتلاف انرژی و صرفه جویی آن توجه ویژه داشت.	صرفه جویی در مصرف انرژی	P۲-p۷-p۸-p۶
۹	توسعه اقتصادی می تواند منجر به بروز رفتار اخلاقی سبز در جامعه گردد.	شکوفایی رفتارهای سبز در محیط کار	P۲-p۵-p۶-p۸-p۹
۱۰	در جوامع اسلامی به منظور دستیابی به رشد اقتصادی پایدار و مطلوب، می بایست رعایت اخلاق اقتصادی سرلوحه کار قرار گیرد.	رعایت اخلاق اقتصادی	P۱-p۳-p۵-p۷-p۱۲
۱۱	در بیان تبیین مفاهیم توسعه اقتصادی بیش از همه چیز باید انسان و ارزش های والای انسانی محور قرار گیرد.	توجه بر ارزش های اسلامی	P۲-p۴-p۳-p۸-p۹-
۱۲	معنویت محیط کاری نقش مثبتی در سرعت توسعه اقتصادی دارد.	توسعه معنویت کاری	P۳-p۵-p۶-p۷-p۸
۱۳	در تدوین برنامه های توسعه اقتصادی حفظ مولفه های اخلاقی می بایست مورد توجه قرار گیرد.	حفظ مولفه های اخلاقی	P۱-p۱۲-p۳-p۵-p۷
۱۴	برنامه های توسعه اقتصادی می بایست منجر به تولید ارزش نیز در جامعه گردد.	توجه بر ارزش ها	P۱۲-p۴-p۶-p۸-p۹
۱۵	تشویق سرمایه گذاری خارجی توسط دولت از طریق رفتار عادلانه با سرمایه گذاران.	تشویق در جهت سرمایه گذاری	P۱-p۱۲-p۵-p۷-p۸
۱۶	حکومت اسلامی زیرساخت های لازم جهت تویعه اقتصادی به همراه ثبات سیاسی و محیط مساعد برای رشد کسب و کار را فراهم کند.	تامین محسسط مساعد توسعه	P۳-p۴-p۵-p۸-p۱۰
۱۷	در جوامع اسلامی توجه بر افزایش تولید داخلی باید بیشتر مورد توجه قرار گیرد.	توجه بر تولید	P۲-p۳-p۵-p۶-p۷
۱۸	در کشورهای اسلامی توجه بر افزایش ظرفیت داخلی با تاکید بر منابع انسانی اخلاق مدار باید صورت گیرد.	افزایش ظرفیت داخلی	P۱-p۲-p۳-p۴-p۸
۱۹	در جوامع اسلامی ترکیبی از ملی گرایی اقتصادی و دینی در کانون دولت توسعه گرا قرار گیرد.	تاکید بر ملی گرایی	P۴-p۵-p۶-p۷-p۹
۲۰	در کشورهای اسلامی توسعه اقتصادی باید همه جانبه باشد و همه سطوح را در برگیرد	توسعه فراگیر	P۲-p۳-p۶-p۸-p۱۰

۲۱	در جوامع اسلامی توسعه مناطق آزاد یکی از ارکان اقتصادی در افزایش صادرات و سرمایه گذاری خارجی تلقی می گردد.	گسترش کمی و کیفی در مناطق آزاد	P۱-p۳-p۵-p۱۱-p۹
۲۲	توسعه مناطق توریستی با ارتقای امنیت در کشورهای اسلامی حایز اهمیت است.	توسعه مناطق توریستی	P۱-p۱۲-p۴-p۵-p۷
۲۳	برای توسعه اقتصادی همه جانبه جذب سرمایه گذاری مستقیم خارجی مورد توجه قرار گیرد.	سرمایه گذاری مستقیم	P۲-p۳-p۴-p۶-p۹
۲۴	روابط دوستانه و عضویت در سازمان های داوطلبانه به عنوان شاخص های سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادی محسوب می گردد.	توجه بر سازمانهای داوطلبانه	P۴-p۶-p۹
۲۵	برای حفظ اهداف اخلاقی و اجتماعی اسلام نمی توان الگوی توسعه اقتصادی را بدون قید و شرط پذیرفت	وجود قید و شرط در توسعه	P۱-p۳-p۵-p۶
۲۶	فرهنگ را به عنوان مجموعه ای که در فرایند توسعه اقتصادی شکل گرفته و محصول توسعه تلقی می شود، بپذیریم	تقدم توسعه از فرهنگ	P۱۲-p۴-p۵-p۶-p۹
۲۷	عدم توسعه اقتصادی در گرو عدم تضمین منافع مادی و تکنولوژی و آزادی های است.	عدم تضمین منافع	P۳-p۵-p۶-p۷
۲۸	وارد کردن بی قید و شرط الگوی اقتصاد سرمایه داری، در تعارض باطنی با حاکمیت اخلاق و روح دینی .	تعارض دین با نظام سرمایه داری	P۱۲-p۴-p۷-p۸
۲۹	عدم پیروی کارکنان از دستورات مدیران توسعه اقتصادی را به خطر می اندازد.	عدم پیروی از دستورات	P۱-p۱۲-p۵-p۶
۳۰	وجود جامعه مدنی ضعیف توسعه اقتصادی را با چالش روبرو می کند.	فاصله گرفتن از دموکراسی	P۱-p۳-p۵-p۶-p۸
۳۱	روندهای اخیر توسعه جهانی در حال تضعیف نمودن ارزش های اخلاقی است.	تضعیف ملاحظات دینی	P۱۲-p۳-p۵-p۶-p۹
۳۲	بی عدالتی، تخریب فرهنگی، مسال زیست محیطی و تخریب طبیعت و از همه مهمتر بی محتوی شدن زندگی مانع رسیدن به توسعه اقتصادی است.	تخریب فرهنگی	P۲-p۳-p۴-p۸-p۹
۳۳	خروج تحصیل کنندگان یا فرار مغزها در جوامع اسلامی باعث ضربه به توسعه اقتصادی می گردد.	خروج تحصیل کنندگان از کشور	P۲-p۵-p۷-p۳
۳۴	کاهش کیفی آموزش عالی در مقایسه با افزایش تعداد افراد دارای تحصیلات دانشگاهی، تأثیر منفی بر توسعه اقتصادی جوامع اسلامی دارد.	پایین بودن سطح آموزش در کشور	P۱-p۳-p۶-p۱۱
۳۵	ارتباط نداشتن ارگانیک میان آموزش عالی با بستر جامعه و افزایش بی اعتمادی به نظام دانشگاهی و کاهش شأن و اعتبار آموزش عالی از مشکلات توسعه اقتصادی در کشورهای اسلامی است.	عدم اعتماد به فراغ التحصیلان دانشگاه ها	P۲-p۵-p۶-p۷-p۱۰
۳۶	توسعه اقتصادی همراه با تغییرات بنیادین در اقتصاد و افزایش ظرفیت های تولیدی امکان پذیر است.	تغییر قوانین نحوه رشد اقتصادی	P۱-p۴-p۵-p۶-p۸
۳۷	به کارگیری عقلانیت منطقی در امر حکومت داری جوامع اسلامی به دور از هر گونه احساسات غیر منطقی می تواند توسعه اقتصادی را مدیریت شده پیش برد.	پرهیز از احساسات غیر منطقی	P۲-p۳-p۵-p۸-p۹
۳۸	نکته اساسی در توسعه اقتصادی جوامع اسلامی تکلیف مداری نیروی انسانی جهت انجام امور است.	تاکید بر تکلیف مداری	P۳-p۵-p۶-p۸-p۱۰
۳۹	جهت توسعه اقتصادی در جوامع اسلامی می بایست از اختلافات پرهیز گردد.	پرهیز از اختلافات	P۴-p۶-p۵-p۷-p۸

P۱۱-۰۵-۰۸-۰۹	کنترل نرخ بهره بانکی	کنترل نرخ بهره در جوامع اسلامی جهت رشد توسعه اقتصادی از ملزومات محسوب می شود.	۴۰
P۱۲-۰۳-۰۷-۰۹	تسهیل قوانین بخش خصوصی	محدودیت قوانین اعتبارات در بخش خصوصی موجب کاهش توسعه اقتصادی می گردد.	۴۱
P۳-۰۴-۰۶-۰۸-۰۹	تسهیل قوانین بانکی	در کشورهای اسلامی جهت تسریع توسعه اقتصادی می بایست امکان رقابت بانک خارجی با داخلی وجود داشته باشد.	۴۲
P۱۱-۰۳-۰۴-۰۶-۰۷	افزایش نرخ اشتغال	افزایش میزان اشتغال در کشورهای اسلامی از شاخص های توسعه اقتصادی محسوب می گردد.	۴۳
P۱-۰۷-۰۸-۰۹-۰۱۰	حق سرمایه مشروع	در کشورهای اسلامی سرمایه ای که از توسعه اقتصادی کسب می شود می بایست از راه مشروع کسب شود .	۴۴
P۱۱-۰۳-۰۵-۰۶	اشاعه هویت اخلاقی	هویت و شاکله اصلی در جوامع اسلامی جهت توسعه اخلاقی اشاعه هویت اخلاقی است.	۴۵
P۲-۰۴-۰۵-۰۶-۰۹	ایجاد حق حفظ حرمت	در کشورهای اسلامی جهت تحقق توسعه اقتصادی بایست حفظ حرمت همواره صورت گیرد.	۴۶
P۱-۰۲-۰۷	عزم توسعه گرایی	وجود پرورش نخبگان مصمم توسعه گرا در کشورهای اسلامی جهت توسعه اقتصادی حایز اهمیت است.	۴۷
P۱۲-۰۶-۰۹-۰۴	تعامل نخبگان علمی و دینی	در جوامع اسلامی جهت توسعه اقتصادی میبایست تعامل سازنده بین نخبگان علمی و دینی صورت گیرد.	۴۸
P۶-۰۴-۰۵-۰۸	استفاده از متخصصین رشته های مختلف	افزایش تحصیلات نیروی کار در زمینه مشخص، جذب و انطباق فناورانه را افزایش می دهد.	۴۹
P۲-۰۳-۰۵-۰۷-۰۸	ترغیب تعاون و مساوات	در کشورهای اسلامی جهت تحقق توسعه اقتصادی ترغیب به زهد و قناعت در مصرف، مقید ساختن شیوه های کسب درآمد و هزینه ، نگاه برادرانه و تعاون و مواسات باید مورد توجه قرار گیرد.	۵۰
P۱۱-۰۳-۰۴-۰۵-۰۶	ایجاد مقدمات فرهنگی	در جوامع مذهبی برای تسهیل رشد توسعه اقتصادی با مقدمات اولیه فرهنگی نیز ایجاد گردد.	۵۱
P۲-۰۳-۰۵-۰۷-۰۸	توجه بر الگوهای ملی	تولید الگوهای بومی جزء نیازهای اساسی در توسعه اقتصادی در جوامع اسلامی است.	۵۲
P۱۱-۰۲-۰۴-۰۶	ایجاد فرهنگ بومی	طرح پارادایم توسعه اقتصادی، تنها در صورتی منجر به نتیجه مطلوب خواهد شد که هریک از شاخص های کلان نوسازی در قالب فرهنگ بومی ، در شکلی جدید عملیاتی شود.	۵۳
P۴-۰۵-۰۶-۰۷-۰۹	شناخت فرهنگ ملی	شناخت فرهنگ ملی و ایجاد تغییرات بنیادین در آن از طریق شناسایی و شکوفایی استعدادهای موجود در ارزش های حاکم بر جامعه از ابزارهای تسهیل توسعه اقتصادی است.	۵۴
P۱-۰۲-۰۸-۰۹-۰۱۰	انتقال فرهنگ	انتقال اخلاق و فرهنگ دینی که پاسخگوی نیازهای زمان باشد در توسعه اقتصادی جوامع اسلامی حایز اهمیت است.	۵۵
P۲-۰۱۳-۰۶-۰۷-۰۸	استفاده از توانایی های نهادهای علمی	کشورهای اسلامی برای توسعه اقتصادی باید از تمام ظرفیتهای علمی در تمامی سازمانها استفاده نمایند.	۵۶
P۴-۰۵-۰۶-۰۷-۰۹	برگزاری دوره های حرفه ای	جوامع اسلامی برای تحقق اهداف توسعه اقتصادی باید بصورت مستمر برای کارکنان معجری برنامه های توسعه دوره های حرفه ای برگزار نمایند.	۵۷
P۱۲-۰۳-۰۵-۰۷-۰۸	تکیه بر ظرفیتهای داخلی	تکیه بر ظرفیت های داخلی از ارکان توسعه اقتصادی محسوب می شود.	۵۸

۵۹	کشورهای اسلامی جهت تسریع در توسعه اقتصادی باید توانایی مقاومت در برابر عوامل تهدید را داشته باشند.	مقاومت در برابر تهدید	P۱۱-p۲-p۳-p۵-p۷
۶۰	در کشورهای اسلامی قبل از توسعه اقتصادی وضعیت اقتصاد کشور و جنبه های مختلف زندگی اقتصادی مردم مورد ارزیابی قرار باید قرار گیرد.	ارزیابی اقتصاد مردم	P۱۲-p۳-p۵-p۶-p۸
۶۱	کاهش وابستگی به درآمد فروش نفتی باید در توسعه اقتصادی جوامع اسلامی مورد توجه قرار گیرد.	کاهش وابستگی	P۴-p۶-p۷-p۸-p۹
۶۲	جهت تحقق توسعه اقتصادی کلیه افراد اعم از کارکنان و مدیران باید در محیط امن حیثی قرار داشته و احساس آرامش نمایند. بی شک لازمه این امر پرهیز از تهمت، آبرو ریختن، زیر سوال بردن یکدیگر و ایجاد شایعه برای یکدیگر و همچنین پرهیز از حرکت امتیازجویانه و امتیاز خواهانه است.	ایجاد حس امنیت و آرامش	P۱۱-p۳-p۴-p۵-p۸
۶۳	در جوامع اسلامی به منظور تحقق توسعه اقتصادی ایجاد روابط درون و بیرون سازمانی مطلوب با تاکید بر اخلاق سازمانی است.	ایجاد روابط مطلوب	P۱-p۳-p۶-p۹
۶۴	در کشورهای اسلامی توسعه اقتصادی رویکرد عدالت خواهانه دارد.	گسترش عدالت خواهی	P۳-p۲-p۵-p۷-p۱۰
۶۵	از طریق ایجاد عدالت در سازمان پیشرو و تاکید بر ارزش های اخلاقی می توان توسعه اقتصادی را امکانپذیر نمود.	تاکید بر عدالت	P۱۲-p۴-p۵-p۶-p۷
۶۶	کارفرما و مسئولین می بایست در کلیه وظایف منابع انسانی اعم از جذب، تداوم خدمت، ارتقا و نظام پرداخت و جبران خدمات، عدالت را سرلوحه کار خود قرار دهند تا زمینه رشد اقتصادی فراهم آید.	عدالت محوری	P۳-p۶-p۷-p۸-p۱۰
۶۷	بیشترین تاکید آموزه های دینی بر شیوه مصرف ثروت است که باید این مقوله در توسعه اقتصادی مورد توجه قرار گیرد.	تدوین الگوی مصرف	P۴-p۵-p۷-p۹-p۱۰
۶۸	توسعه اقتصادی در کشورهای اسلامی هزینه کردن مال در راه دین و عقیده محسوب می شود.	هزینه مال در راه اسلام	P۱-p۳-p۴-p۵-p۸
۶۹	توسعه اقتصادی در کشورهای اسلامی محور قرار دادن حل مشکلات مردم است.	حل مشکلات معیشتی مردم	P۲-p۴-p۶-p۷-p۹
۷۰	توسعه اقتصادی در کشورهای اسلامی یعنی تامین رفاه و تنوع اقتصادی و افزایش رفاه عمومی است.	تنوع رفاه عمومی	P۲-p۳-p۶-p۹-p۱۰
۷۱	برای توسعه اقتصادی در جوامع اسلامی دولت باید پایه های رفاه و تنوع اقتصادی را برای واحدهای صنعتی و خدماتی بنا سازد.	توجه به واحدهای صنعتی و خدماتی	P۱۱-p۳-p۴-p۵-p۸
۷۲	در کشورهای اسلامی مذهب با اجتماعی کردن درونی، سازگاری فکری و روانی توسعه اقتصادی را پیش برد.	اجتماعی کردن درونی	P۱۲-p۵-p۶-p۷-p۹
۷۳	نقش انسجام دهنده و یکپارچه کنندگی اجتماعی و سیاسی در جامعه به دست دین و نهادهای این رکن اجتماعی در توسعه اقتصادی قابل توجه است.	انسجام اجتماعی	P۱۱-p۱۲-p۴-p۶
۷۴	در کشورهای اسلامی برای توسعه اقتصادی می بایست به اهداف توسعه ایمان قلبی کافی داشت.	اعتقاد قلبی به اهداف	P۲-p۳-p۴-p۵-p۷
۷۵	صلابت و جدیت در اهداف در کشورهای اسلامی از ارکان توسعه اقتصادی محسوب می شود.	جدیت در انجام امور	P۱۱-p۱۲-p۳-p۵
۷۶	از عمده ترین چالش ها در توسعه اقتصادی جوامع اسلامی، چگونگی ایجاد بسترهای مناسب برای عوامل انسانی است تا آنها رفتار اخلاقی از خود بروز داده و اصول اخلاقی حاکم بر شغل و حرفه خود را رعایت کنند.	تامین شرایط بروز رفتار اقتصادی	P۱۱-p۴-p۷-p۸

P۱۲-p۴-p۶	وجود مرکز هماهنگی اطلاعات	در توسعه اقتصادی جوامع اسلامی برای ایجاد هماهنگی بین وجوه سیاسی و اقتصادی توسعه، به یک مرکز هماهنگ کننده اطلاعات یا مرکز هماهنگ کننده توانمندی ها نیاز است.	۷۷
P۳-p۵-p۶-p۸-p۹	شفافیت قوانین در برخورد	در توسعه اقتصادی جوامع اسلامی فساد ستیزی و مبارزه با فساد را تدوین قوانینی شفاف سرلوحه خود قرار می دهند.	۷۸
P۲-p۳-p۵-p۷-p۱۰	برخورد با خاطیان اقتصادی	در توسعه اقتصادی جوامع اسلامی تنبیه و تشویق را در کنار هم قرار داده و با متخلفین برخورد سریع و سریع می نمایند.	۷۹
P۱-p۱۳-p۴-p۶-p۸	جلب رضایت مردم	در توسعه اقتصادی، جوامع اسلامی خود را بدهکار مردم می دانند.	۸۰
P۱۱-p۳-p۵-p۶-p۹	حفظ خدمتگزاری	در توسعه اقتصادی، جوامع اسلامی خط خدمت یک خط مستمر محسوب می شود.	۸۱
P۲-p۳-p۴-p۶-p۸	دیوانسالاری کارآمد	در توسعه اقتصادی، جوامع اسلامی دارای دیوانسالاری کارآمد می باشند.	۸۲
P۳-p۵-p۶-p۸-p۹	پاسخگویی اجتماعی	در توسعه اقتصادی جوامع اسلامی پاسخگویی اجتماعی و انصاف کاری دارند.	۸۳
P۴-p۵-p۷	انضباط در فرایند توسعه	در توسعه اقتصادی جوامع اسلامی بر این باوراند که کلیه فعالیت ها را به درستی و به نحو احسن انجام خواهد شد و با پیگیری منظم و مستمر، کار را به صورت تمام و کمال به انجام میرسانند.	۸۴
P۱۱-p۳-p۴-p۸	تناسب توسعه با اهداف کلان	در توسعه اقتصادی جوامع اسلامی، انتخاب رویکرد ویژه به توسعه حتی الامکان در تناسب با تمایزات فرهنگی - نهادی و اهداف کلان ایدئولوژیک تعریف میشود.	۸۵
P۱۲-p۳-p۷-p۹	تدوین سیاستگزاری عمومی	در توسعه اقتصادی جوامع اسلامی سیاستگذاری عمومی برای عملیاتی کردن اهداف دین در سطح نظام سیاسی و اقتصادی حائز اهمیت است.	۸۶
P۱۲-p۷-p۹	وجود دولت مستقل	توسعه اقتصادی در جوامع اسلامی منوط به وجود استقلال نسبی دولت است.	۸۷
P۱۱-p۳-p۴-p۸	قرار گرفتن دولت در کانون توسعه	توسعه اقتصادی در جوامع اسلامی با اصل قرار گرفتن دولت در کانون توسعه امکان پذیر است.	۸۸
P۱-p۴-p۵-p۷-p۹	انجام مشارکت در امور	توسعه اقتصادی در جوامع اسلامی منوط بر انجام کار جمعی و تیم است.	۸۹
P۱۲-p۳-p۵-p۶	دموکراسی در توسعه	توسعه اقتصادی در جوامع اسلامی منوط به جاری شدن دموکراسی در امور است.	۹۰

در جدول فوق مضامین استخراج شده توسعه اقتصادی در بستر ارزش های اخلاقی و نشانگر مشارکت کننده مورد نظر مشاهده می شود. پس از تعیین واحدها و مضامین معنایی در جدول زیر مضامین پایه، سازمان دهند و فراگیر نیز ارائه گردیده است. مضامین شناسایی شده وارد نرم افزار Maxqda گردید و با استفاده از این نرم افزار بصورت مضامین سازمان دهنده و فراگیر دسته بندی شده اند. شکل زیر نشان دهنده نحوه تحلیل های صورت گرفته بر اساس نرم افزار می باشد.

جدول ۳. خروجی مضامین سازمان دهنده و فراگیر جهت شناسایی ابعاد و مولفه های توسعه اقتصادی در بستر ارزش های اخلاقی

کدگذاری سازمان دهنده (مولفه ها)	کدگذاری فراگیر (ابعاد)
وجود حکمت در امور	درک دینی مدیران اقتصادی
نقش آفرینی نظام دینی در توسعه	
تاکید بر رفتار اخلاقی در نظام توسعه	
تاکید بر معنویت	
تامین زیرساخت توسعه	توجه بر سرمایه گذاری خرد و کلان
افزایش تولید داخلی	
ملی گرایی اقتصادی	
توجه بر مناطق آزاد	
جذب سرمایه گذار	
عدم پذیرش مطلق توسعه	شناسایی موانع و مشکلات مسیر توسعه
تنوع منافع در نظام سرمایه داری	
جامعه مدنی ضعیف	
فرار مغزها	
ایجاد تغییرات بنیادین در قوانین کشور	قانونمداری
وحدت و یکپارچگی	
توجه بر مقررات بازار	
ایجاد حق اشتغال	رعایت حقوق بشر
تاکید بر برخورداری از هویت اخلاقی	
حضور نخبگان مصمم	آموزش و فرهنگ سازی
اشاعه فرهنگ استفاده بهینه از محصولات	
تولید الگوی بومی	
انتقال فرهنگ اسلامی	
دسترسی به آموزش	
تاکید بر اقتصاد مقاومتی	مسئولیت پذیری بنگاه های اقتصادی
تدوین برنامه های راهبردی	
امنیت بخشی اقتصادی	
ایجاد عدالت سازمانی	عدالت اجتماعی-اقتصادی
مصرف بهینه ثروت	
تامین رفاه مردم	
توجه بر سرمایه اجتماعی	
ایمان به اهداف	شفافیت در انجام امور
ایجاد بستر مناسب	
فساد ستیزی	
خدمتگرایی مستمر	حکمرانی مناسب
هماهنگی توسعه با ایدئولوژی	
استقلال دولت	
استقرار حکومت دموکراتیک	

آن به طور عادلانه در جامعه توزیع می‌شود. شاید به جرات بتوان گفت، یکی از دلایل پیشرفت و رضایت نسبی اقتصادی مردم در جوامع غربی این است که حاکمیت در آن کشورها برای اینکه رفاه مردم را تامین کند و سیستم اقتصادی آن کشور نیز سالم کار کند، توانسته است اخلاق اقتصادی را به طرق مختلف در آنها نهادینه کند. سه پایه اساسی در اخلاق کسب و کار شامل درستکاری، اعتماد و انصاف فعالان اقتصادی است. در مسوولیت اجتماعی نیز حفظ و کمک به محیط‌زیست، کمک به اقشار آسیب‌پذیر و فقیر جامعه و رضایت نسبی دیگر ذی‌نفعان جامعه از طرق مختلف مبنای اصلی قرار می‌گیرد، چرا که برای رسیدن به جامعه توسعه‌یافته عدالت‌محور توجه توامان به ارزش‌های اجتماعی و اخلاقی در اقتصاد امری ضروری است.

نتیجه‌گیری

نتایج تحلیل کیفی مصاحبه‌های صورت گرفته حاکی از این است که مؤلفه‌های اصلی توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی عبارتند از وجود حکمت در امور، نقش‌آفرینی نظام دینی در توسعه، تأکید بر رفتار اخلاقی در نظام توسعه، تأکید بر معنویت، تأمین زیرساخت توسعه، افزایش تولید داخلی، ملی‌گرایی اقتصادی، توجه بر مناطق آزاد، جذب سرمایه‌گذار، عدم پذیرش مطلق توسعه، تنوع منافع در نظام سرمایه‌داری، جامعه مدنی ضعیف، فرار مغزها، ایجاد تغییرات بنیادین در قوانین کشور، وحدت و یکپارچگی، توجه بر مقررات بازار، ایجاد حق اشتغال، تأکید بر برخورداری از هویت اخلاقی، حضور نخبگان مصمم، اشاعه فرهنگ استفاده بهینه از محصولات، تولید الگوی بومی، انتقال فرهنگ اسلامی، دسترسی به آموزش، تأکید بر اقتصاد مقاومتی، تدوین برنامه‌های راهبردی، امنیت‌بخشی اقتصادی، ایجاد عدالت‌سازمانی، مصرف بهینه ثروت، تأمین رفاه مردم، توجه بر سرمایه اجتماعی، ایمان به اهداف، ایجاد بستر مناسب، فسادستیزی، خدمتگزاری مستمر، هماهنگی توسعه با ایدئولوژی، استقلال دولت و استقرار حکومت دموکراتیک. همچنین، با دسته‌بندی مؤلفه‌های شناسایی شده، می‌توان ابعاد توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی را به شرح زیر برشمرد: درک دینی مدیران اقتصادی، توجه بر سرمایه‌گذاری خرد و کلان، شناسایی موانع و مشکلات مسیر توسعه، قانون‌مداری، رعایت حقوق بشر، آموزش و فرهنگ‌سازی، مسئولیت‌پذیری بنگاه‌های اقتصادی، عدالت اجتماعی - اقتصادی، شفافیت در انجام امور و حکمرانی مناسب. این یافته با نتیجه تحقیق کلانی (10) که بیان داشت تحقق الگوی توسعه اقتصادی به صورت بسیار جدی نیازمند بسترهای اخلاقی و فرهنگی است و عدم تناسب اخلاق دینی با اخلاق مطلوب الگوی توسعه، در وضعیت ضعف عقلانیت دینی و پویایی آن، به تضعیف اهداف و کارکردهای دین و ارزش‌های اخلاقی آن در جامعه می‌انجامد، همخوانی دارد. مهدوی (11) بیان داشت توسعه سیاسی و توسعه اقتصادی همانند دو بال یک نظام توسعه‌یافته در کشورهای اسلامی هستند. افزایش توسعه اقتصادی در بستر توجه به ارزش‌های اسلامی موجب اعتماد بیشتر در معاملات کشورها می‌گردد. افزایش مشارکت، به شرط انسجام ارزش‌های اجتماعی و اسلامی، موجب توسعه اقتصادی می‌شود. سلطانی (12) بیان داشت توسعه پایدار در بینش اسلامی از آنچه که نظام‌های انسان‌ساز از نظر مفاهیم، اهداف یا استانداردها در نظر دارند، پیشی گرفته و فراتر رفته است. اینکه اقتصاد اسلامی یک اقتصاد اخلاقی و ارزشی است و وسیله و هدف اصلی آن انسان است، این اقتصاد مبتنی بر دانش کامل و روشن است و کاربرد موفق خود را دارد که به هدف انسانی خود به‌عنوان یک نظام زندگی پیشرفته، در رویکرد واقع‌بین، در نتایج متمدن و در ارزش‌های اخلاقی‌اش دست یافته است. با توجه به این رویکرد متمایز، جهت‌گیری توسعه این سیستم نزدیک به واقعیت کاربردی و اصیل در ساخت فکری صحیح آن است. زالی و سجادی اصل (13) بیان داشتند که مدیریت قومی و قبیله‌ای، نصب و عزل زیاد مدیران، فقدان درک صحیح مدیران از شرایط امروز، عدم توجه مدیران به خواسته‌های مردم، عدم نگاه کلان مدیران جهت توسعه استان و تعصبات بیجا و تنگ‌نظرانه مدیران، تحت عنوان مانع ضعف مدیریت داخلی، و عدم تخصیص بودجه مناسب، دور بودن از مرکز، عدم تسهیلات مناسب برای جذب سرمایه‌گذاران، به‌عنوان موانع ضعف مدیریت کلان،

و تقابل فرهنگ ایلیاتی با فرهنگ مدرن، اختلاف بین اقوام و پایین بودن نرخ باسوادی، به عنوان موانع فرهنگی در توسعه اقتصادی در نظر گرفته‌اند. یاسی سرزلی، پژمان و موسایی (14) بیان داشتند روحیه غیرصنعتی، مداخله‌های نهادی و دولتی، فقدان خوشه‌بندی صنعتی، سیاست‌های کتاب‌بسته، عدم تنفیذ تصمیمات، عدم روش دانش‌بنیان، نبود روحیه تکنوکراتیک و فقدان بازی آزاد از مشکلات توسعه اقتصادی در بستر ارزش‌های اخلاقی محسوب می‌شود. رضانی (15) بیان داشت که اسلام، به عنوان آخرین دین و در عین حال کامل‌ترین برنامه هدایت بشر، با طرح و برنامه فراگیرش برای تمام ابعاد و زوایای زندگی انسان و نیازهای او، کامل‌ترین پاسخ را ارائه می‌کند. منتها دستیابی به مجموعه نظام‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی اسلام ناب، راهکارهای خاص خود را دارد. نقدی و همکاران (16) بیان داشتند سطح پایین سرمایه اجتماعی که به نوبه خود باعث افزایش هنجارشکنی و گسترش جرایم، تخلفات و بی‌اعتمادی بالا و، در نتیجه، افزایش هزینه‌های تولید و فعالیت‌های اقتصادی می‌شود، تأثیر بسزایی بر توسعه اقتصادی دارد. حیدری و همکاران (17) بیان داشتند که آزمون شاخص در اقتصاد ایران نمایانگر این است که در اقتصاد ایران، توجه ویژه‌ای به استراتژی توسعه صادرات نبوده است و اکثر استراتژی‌ها در بستر توجه به ارزش‌های اخلاقی داخلی و فرهنگی می‌باشد. اسدی (18) بیان داشت که توسعه اقتصاد اسلامی در قالب یک حکومت اسلامی تحقق می‌یابد. هدف توسعه اقتصاد اسلامی در سطح کلان، افزایش ثروت جامعه و رفاه عمومی است. اوکیچ و همکارانش (19) نتایج نشان دادند رابطه مثبتی میان افزایش توانایی فارغ‌التحصیلان، تقویت نهادها، سازمان‌های رسمی و هنجارهای اجتماعی، و تأثیر مثبتی در حوزه سلامت، تغذیه، برابری جنسیتی، دموکراتیزه کردن و محیط زیست با توسعه اقتصادی وجود دارد. میاموتو (20) بیان کرد میزان تأثیرات مقوله فرهنگی و اخلاقی و اهرم‌های توانمندی که فرهنگ مساعد ژاپنی در راستای توسعه دارند، و رفع نارسایی‌ها و مشکلات دیدگاه فرهنگی، می‌تواند راهگشای خوبی برای نگرش‌های جامع‌تر و مفیدتری در حوزه مسائل توسعه باشد. سلیمان (21) بیان داشت که سیاست‌های آزادسازی اقتصادی، اخلاق‌مداری در اقتصاد، خصوصی‌سازی، تشویق توسعه صنعتی، کاهش اختلاف طبقاتی از طریق توزیع منافع رشد و توسعه، سرمایه‌گذاری زیاد در توسعه منابع انسانی و توانمندی در جلب و جذب مؤثر سرمایه‌های خارجی، تأثیر بسیاری بر شتاب توسعه اقتصادی دارد. بشیر و همکارانش (22) بیان داشتند سرمایه‌گذاری دولتی در آموزش را امری مثبت و سودآور ارزیابی کردند. از نظر آنان، افزایش آموزش سبب افزایش بهره‌وری، افزایش درآمد، کاهش خطر فقر و بهبود استانداردهای زندگی و شتاب توسعه می‌شود. کاسیموف و نستروف (23) بیان داشتند که دولت‌های اخلاق‌مدار و ارزش‌گذار مهم‌ترین بازیگرها در اقتصاد سیاسی و روابط بین‌الملل هستند و، از طرف دیگر، رشد و توسعه اقتصادی یکی از مهم‌ترین مسائل و همچنین یکی از مهم‌ترین هدف‌های دولت‌های در حال توسعه است. دنیلو (24) نشان داد نقش دولت در برزیل و نقش بخش خصوصی و اخلاق‌گرایی به عنوان پیشران اصلی توسعه اقتصادی در نظر گرفته شده است. ناک و کیفر (25) بیان داشتند اعتماد و فعالیت‌های مدنی به عنوان شاخص‌های سرمایه اجتماعی و شاخص رشد تولید ناخالص مالی و نسبت سرمایه‌گذاری به تولید ناخالص ملی، به عنوان شاخص‌های رشد توسعه اقتصادی محسوب می‌شوند.

در تبیین این یافته می‌توان بیان نمود که در فرایند توسعه اقتصادی، خواست، تصمیم و اهتمام افراد جامعه اساسی‌ترین نقش را ایفا می‌کند و ابزار پیشرفته تولید و فناوری جدیدتر در سایه فکر و ابتکار انسان به وجود می‌آید و تأثیر سیاست‌های پولی و مالی برای حل مشکلات اقتصادی نیز محصول فکر و اندیشه بشر است؛ لذا، بیش از هر چیز به نقش نظرات، عقاید، روحیات و ارزش‌های مورد قبول جامعه که در واقع، بستر اندیشه‌ها و زمینه‌ساز پیدایش ابتکارات و خلاقیت‌هاست، پی می‌بریم. به همین دلیل، ابعاد انسانی توسعه بیش از ابعاد فیزیکی و مادی آن اهمیت می‌یابد و، از سوی دیگر، تأثیر و کارایی ابزار و سیاست‌ها برای رسیدن به اهداف مبتنی بر نهادهایی است که متناسب و هماهنگ با آنها به وجود می‌آید و تکامل می‌یابد تا به وسیله آنها، خط‌مشی‌های بلندمدت توسعه معین گردد و رعایت حقوق، قوانین و مقررات نهادینه شود؛ به گونه‌ای که با تعویض افراد در صحنه‌های سیاسی و اجتماعی، مصالح کلی جامعه فدا نشود و اهداف، خط‌مشی‌ها و سیاست‌ها هرچند مدت یک‌بار دستخوش تغییر نگردد و بر

اساس سلیقه‌های مختلف و منافع افراد تنظیم نشود. از آنجا که ما معتقدیم اسلام به‌عنوان کامل‌ترین دین، دربردارنده برنامه صحیح زندگی در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بوده و تأمین‌کننده سعادت و خوشبختی دنیا و آخرت انسان است، لذا، با این ادعا که معارف و فرهنگ غنی اسلام نیز حاوی ارزش‌های اخلاقی و عملی، زمینه‌ساز توسعه‌ای همه‌جانبه است، برخی از ارزش‌های اخلاقی زمینه‌ساز توسعه در فرهنگ اسلامی مطرح گردید و درباره آنها بحث شد؛ با این ویژگی که اسلام توسعه‌ای را مطلوب می‌داند که همراه با پیشرفت‌های مادی در سایه ابتکار، خلاقیت، علم و فناوری، انسان را از رشد کمالات انسانی و معنوی خود غافل نسازد، بلکه او را وادارد تا همه تلاش‌ها، برنامه‌ها و اهداف مادی خود را در جهت رسیدن به آنها تنظیم نماید.

در این زمینه، بدیهی است جامعه اسلامی برای تأمین نیازهای مادی خود، همراه با استقلالی همه‌جانبه و عزت و سربلندی، باید به آخرین پیشرفت‌های علمی و ابزار و فناوری روز مجهز گردیده و پیش از آن، عناصر فرهنگی مناسب و ارزش‌های همسو با پیمودن این مسیر را در میان افراد جامعه تقویت نماید و با ایجاد یا تکامل نهادهای لازم، خط‌مشی بلندمدت توسعه اقتصادی خود را ترسیم نماید تا در این دنیای پرتحول و عصر پرتلاطم و به هنگام بروز تحولات و حوادث، دچار سردرگمی و بحران نگردد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Rasti M. Comparative Study of Economic, Commercial, Financial, and Human Development in OPEC Member States. *Business Review Journal*. 2019;1(2).
2. Motavaseli M. Human Capital Investment and Economic Development: Insights from Theodore Schultz. *Central Bank of Iran Research Journal*. 2020;2(2).
3. Gholami M. Factors Influencing Social Welfare of Citizens in Qom Province: Tarbiat Modares University, Tehran; 2019.
4. Saeedi Z. Relationship between Participatory Management and Development of the Economic System: Imam Sadegh University, Master's Thesis; 2019.
5. Rahnavard F, Radmanesh I. Participatory Decision Making and Ethics. *Journal of Management Science*. 2019(62):25-50.
6. Beigi T. Comparative Study of the Impact of Social Capital on Economic Development in Public and Private Sectors. *Journal of Executive Management Studies*. 2019;10(1):42-65.
7. Besharat MA. Impact of Social Welfare on Economic Development. *Journal of Public Administration*. 2019(1):20-30.
8. Khalili A. Social Factors Influencing Economic Development: Shahid Beheshti University; 2020.
9. Hadi S. Justice and Ethics in Economic Development: Islamic Azad University, Tehran Center, PhD Dissertation; 2019.

10. Kalani MH. The Role of Ethical Values in Sustainable Economic Development. *Organizational Culture Management Quarterly*. 2023;12(2):345-74.
11. Mahdavi R. Relationship between Economic and Political Development with Emphasis on International Trade among Islamic Countries. *Tose-e Modiriyat*. 2022(47-48):21.
12. Soltani I. Requirements for Sustainable Economic Development: A Comparative Study of Islamic and Conventional Economies. *Farda Management Quarterly*. 2023;1(3-4):22-42.
13. Zali MT, Sajadi Asl A. Key Factors Influencing Regional Underdevelopment: Case Study of Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad Province. Tehran: Agah; 2023.
14. Elyasi Sarzali MR, Pejman M, Mousavi D. Factors of Underdevelopment of Industries in Kermanshah Province from the Perspective of Business Owners. *Social Sciences Journal, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad*. 2022;8(6).
15. Ramazani A. Foundations of Desirable Economic Development in Islam 2023. 80-3 p.
16. Naghdi M, Seyed Rezaei M, Shojaei Zand A. Status of Social Capital and Its Effects on Economic Activities in Hamedan. *Social Sciences Quarterly*. 2020(3):66-94.
17. Heidari M, Sayyad SAR, Shahin A. Impact of Ethical and Cultural Values on Economic Development. *Rahyafte Scientific-Research Quarterly, Islamic Azad University, Marvdasht Branch*. 2021;5(1):21-38.
18. Asadi M. Islamic Economic Development: A Comprehensive Model for Resistance Economy. *Contemporary Research in Commerce*. 2019;3(10):764-70.
19. Oketch A, Molusti P, Holm JD. The Impact of Higher Education on Economic Development in Low-Income Countries. *International Journal of Interdisciplinary Social Sciences*. 2024;5(8).
20. Miamoto HB. The Role of Ethics in Japan's Economic Development. *Journal of Measuring Business Excellence*. 2022;11(3):4-20.
21. Soleman M. Malaysia's Economic Development Experience in the Context of Ethics. *Organizational Behavior*. 2022;5(2).
22. Bashir M, Basim R, Menocal A. The Role of Higher Education in Virginia: Concepts and Challenges for a New Aid Agenda. *Development Policy Review*. 2022;25(5).
23. Kasimov AW, Nestrov GW. The Role of the Value-Oriented Government in Economic Growth and Development of Kazakhstan and Uzbekistan. *Cincinnati: South-Western*; 2022. 119 p.
24. Pambersson DT. Comparative Study of Economic Development Models of Russia and Brazil. *The TQM Magazine*. 2022;19(2):112-23.
25. Knaak EJ, De Gregorio B, Keffer L. The Relationship Between Social Capital and Economic Development. *Journal of International Economics*. 2022;45.
26. Babayev S. The Role of Authoritarianism and Moralism in the Economic Development of the Republic of Azerbaijan. New York, NY: Harper Collins; 2022.
27. Sabatini PB. The Role of Social Capital in Economic Development: A Comparative Political Economy Perspective on the Third World State. *Sociological Forum*. 2020;4.
28. Gilees KR. Economic Growth Accompanied by Fundamental Changes in the Economy and Increased Production Capacities. *Contemporary Economic Policy*. 2024;24(1):18-34.
29. Azkia M, Ghaffari G. *Sociology of Development*. Tehran: Keyhan; 2023. 52 p.
30. Ghaffari M. Policy-Making and Regional Balance in Iran: Key Strategies. *Strategic Public Policy Studies Quarterly*. 2019;9(30):21-41.
31. Hekmatnia H, Savvisa A, Morad A, Rezaei H. Spatial Patterns of Cultural Development in Yazd Province Counties. *Journal of Planning and Spatial Studies*. 2023;19(3):99-128.
32. Mohammadi A. *Regional Development Strategy (RDS)*. Tehran: First National Conference on Geography, Urbanism, and Sustainable Development; 2023.
33. Mehrara M, Rezaei B. Factors Influencing Iran's Economic Growth Based on BMA and WALs Approaches. *Economic Growth and Development Research*. 2021;6(23):89-114.
34. Mousavi Jahromi SMR. *Introduction to Content Analysis in Economic Sciences*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2022.
35. Hadssen J, Inglehart R, Leblangs D. The Growth and Progress of Society Depends on the Existence of Physical Infrastructure for Production and Distribution of Goods and Services. *American Journal of Political Science*. 2023;40(3):607-31.
36. Mehrabi Besharabadi H, Kuchakzadeh S. Does the Shadow Economy Threaten Iran's Economic Growth? A Case Study. *Iranian Economic Research*. 2020;15(45):181-98.
37. Dadgar Y. *Fundamentals of Economics*. Tehran: Nashr-e Ney; 2021.
38. Khalilian Ashkezari MJ. *Economic Development Indicators from an Islamic Perspective*. Tehran: Imam Khomeini Educational Institute; 2021.
39. Hakimi M. *Economic Criteria in the Teachings of Imam Reza (AS)*. Qom: Boostan Ketab; 2023.
40. Sobhani J. *Islamic Economy Overview*. Qom: Imam Sadegh Institute; 2023.

41. Akfi E, Jafarzadeh Pour F, Ranjernaki A. Economic Jihad. Tehran: Jihad Daneshgahi; 2020.
42. Abolhasani A. The Impact of Moral Values on the Economy with Emphasis on Morteza Motahhari's Theory. Ethics Quarterly. 2020(19).